

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 14 (16962)

2005 чылдың
ФЕВРАЛЬ 8,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30
Садар өртээ — 3 рубль.

Байыр чедиришкиннери

Эргим чонум, ха-дуңма!

Январь 1-де бүгү делегей-биле Чаа чылды уткаан соонда, Чөөн чүк улузунуң ай санаашкынын езугаар ону ам бир катап уткуп демдегел, бистиң бурун өгбелеривистиң Шагаа байырлалы эрттирер чаңчылын уламчылаар аас-кежиктиг болганывыс кайгамчык. Ынчангаш ам үнер ногаан ыяштың Дагаа чылын уткуп тура, бурунгу чаңчылдарывыс езугаар Шагаада хөй солун езулалдарны эрттирер бис. Ол дээрге өг-бүлө бүрүзү үнер чыл тайбың-чаагай, элбек-байлак болзун деп күзелдер-биле чылдың бажында солун болгаш утка-шынарлыг оюн-тоглааны ойнап, чону-биле чолукшуп, йөрээлдерни бараалгадыры-дыр.

Ногаан ыяштың көк Дагаа чылы-биле силер бүгүдеге изиг байырым чедирип, кижилер бүрүзүңге бо чыл эң-не эки, чаагай салдарлыг болурун, буян-кежикти эккээрин күзээр-дир мен. Өг-бүлө бүрүзү Дагаа чылында хөй-ле чедишкиннерлиг болгаш олча-омактыг болзун, кижилер бүрүзүңүз күзээр күзелдери, бодаан бодалдары боттаныр болзун, эгелеп алган ажил-херээ бүдүңгүр болзун, чолу чогуңгур болзун!

Аас-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайлыг, быжыг кадыкшылдыг, хууда-амыдыралыңа чедишкинниг, буян-чолдуг болурун кижилер бүрүзү бодунга күзеп чоруур болгай. Ынчангаш Дагаа чылы кижилер бүрүзүңге хайыралыг, буянныг болурун күзевитшаан, үнүп келген чылывыс бистиң шуптувуска өршээлдиг-ле болзун деп йөрээдим!

Оруувус ак, чолувус чаагай болзун!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Силерге Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының өмүнээзинден Ак айның Шагаа байырлалын таварыштыр изиг байыр чедирдивис!

Уткуп алырывыс Ногаан Дагаа чылы Силерниң амыдыралыңарга чаа, онзагай чүүлдерни эккеп турзун, сагыш-сеткилерге чырык идегелди оттуруп турзун, хайыралыг күзелдеринер бүдөр-ле болзунам!

Силерге болгаш Силерниң өг-бүлелериңерге аас-кежикти, кылып чорудуп турар үнелиг эгелээшкениңерге, бүдүрүп турар буянныг үүлөңерге чедишкениңерни, арыг ак-көк дээрни, амыр-тайбыңны күзедивис!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

Эргим чаңгыс чер-чурттуглар!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының өмүнээзинден Шагаа байырлалы-биле холбаштыр сеткилдиң ханызындан байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер!

Чөөн чүктүң ай календарын езугаар Чаа чылды байырлаары сагыш-сеткилди арыг-лаары-биле, чаагай күзелдерниң боттанган турарыңа бүзүрел-биле холбашкан.

Шагаа — республиканың чурттакчыларыңа угаан-бодалдын оттушкунунуң, бодунуң чаагай чаңчылдарының дөзүнчө көрүнүп көөрүнүң демдээ-дир. Сагыш-сеткилди айдызадырының болгаш бойдус биле кижиниң ханы тудужунуң чаагай чаңчылдары чоннуң угаан-медерелинде арттышаан. Бистер бүгүдеге байырлалды чүгле календарь езугаар катап тургузары эвес, а Шагааның езулуг уjur-дузазын, бедик утка-биле долдунган ооң эң эки чаңчылдарын камгалаары тоң чугула. Сеткилдиң ханызындан силерниң чаагай бүгү-ле ажил-херектериңерге болгаш эгелээшкениңерге эң эки күзээшкениңерни хүлээп ап көрүңер. Дагаа чылының болушкуннары өөрүшкү-маңнайлыг болзун! Силерниң бажың-балгадыңарга тайбың болгаш чөпшээржилге, кадыкшыл болгаш чаагай кежик өктереп, бистиң ниитилевиске корум-чурум, турум чорук база чечектелишкениң турар-ла болзун!

Шагаа-биле!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В. ОЮН.

Эргим чурттакчылар!

Эргим чаңгыс чер-чурттугларымы!
Хүндүлүг соңгукчулар!

Ынак болгаш бистиң хүндүлөп көөрүвүс национал байырлалывыс болур Шагааның бүдүүзүндө сеткилдиң ханызындан мээң эң эки күзээшкениңерни хүлээп ап көрүңер.

Үнүп келген 2005 чыл — Ногаан ыяш Аскыр Дагаа чылы силер бүгүдеге тайбын амыдыралды сөңнеп, культурлуг, экономиктиг харылзааларны калбартырыңа, чурттакчы чоннуң угаан-бодал чартылызыңа чаа-чаа аргаларны ажыдып, ниити кижилер төрөлгөтенниң үнелиг чүүлдерин чаа деңнелче көдүрөр болзун.

Сеткилим ханызындан силерге болгаш силерниң чоок кижилериңерге кадыкшылды база чаагай кежикти, өөрүшкүнү болгаш аас-кежикти, күш-ажылга чедишкениң күзедим. Шагаа-биле!

Хүндүлел-биле,

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Күрүне Думазының Культура талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы Чылгычы Чимит-Доржуевич ОНДАР.

В.Балчий-оолдун фотоколлажи.

«БЮДЖЕТ НАРЫН, ЫНЧАЛЗА-ДАА КҮҮСЕДИП БОЛУР»

— Шериг-оол Дизижикович, ТР-ниң Чазаа чоокта чаа 2005 чылда республика бюджетиниң төлевилелин парламентиге кириген болгай. Ооң онзагай болгаш кол талалары кандыг ирги?

— Бюджет төлевилелинде онзагай улуг өскерилгелер болбаан. Төлевилелде консолидас-таан бюджеттиң орулгаларын 5809 млн. рубль, ооң иштинде хууда орулгалары — 1396,8 млн. рубль кылдыр көргөн. Чарыгдалдар — 6012,4 млн. рубль. Четпейн турар 203,2 млн. рубль бюджет хоойлужудулгазыңа дүгжүп турар.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак республика солуннарының корреспондентилери-биле ужурашкаш, оларның чамдык айтырыгларыңа долу харыларны берген.

Ооң-биле кады 2005 чылдың бюджетти эрткен чылдаазындан дыка ылгалдыг. Амгы төлевилелди Россия Федерациязының чаа бюджет классификациязыңа дүүштүр ажылдап кылган. Чугаа болза бюджеттер аразының харылзаазының шуут чаа хевириниң (моделиниң) дугайында бооп турар, ниитизи-биле бүгү чуртка күштүг бооп эгелээр. Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының чаа структуразың барымдаалаан. 2005

чылдың бюджетиниң эң-не кол онзагай талазы болза ону иштики курлавырларны дилеп тыварынче угландырганы, хууда орулгаларны улгаттырары, республика, муниципалитет болгаш чурттакчылыг черлер бюджеттериниң аразында харылзааларны чогултуканы болур. Ынчангаш бюджет нарын, ынчалза-даа күүседип болур деп чугаалаар барымдаа бар.

— 2005 чылдың бюджет төлевилели болгаш репуб-

ликаның социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң баш удур көргөн угланышкыннары республика парламентиңин дамчыштыр эртерде кандыг айтырыглар тургустуна берип болур ирги?

— Парламентиге улуг айтырыглар тургустунмас деп бодаарының барымдаазы бар, чүге дизе ооң кежигүннериниң хөй нуруузу бистиң ниити боттуг аргаларывысты үнелеп билер

кижилер болгай. Кандыг-даа таварылгада депутаттарның деткимчезинге идегеп турар мен. Өске талазын алырга, удур туржуушкун бооп болурун эрткен чылдарның дуржулгазы база херечилеп турар. Федералдыг чагыргада турар девискээр структуралары чагыртып турар черлеринге отчет, рапорттар бээрин чиигедир, үстүндө турар чогуур ведомстволардан шаңналдар алыры-биле элээн шырбаяр чүүлдер бар харын. Ведомство эрге-ажыктарындан аңгыда, республиканың ниити эрге-ажыктары база бар болгай. Мындыг чижекти көргүзүп болур. Россияның УАЯ-ның ТР-де эргелели 2005 чылдың бюджетиниң хууда орулгалар талазы-биле баш удур көргөн 114 млн. рубль көргүзүүн бадыткавайн турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

«БЮДЖЕТ НАРЫН, ЫНЧАЛЗА-ДАА КҮҮСЕДИП БОЛУР»

(Төнчүзү. Эгези 1-ганында). Ынчанмыже республика Чазааның айыткан көргүзүүн черчерже үнүп, ында байдалдарны өөренип көрүп тургаш тургускан, а үндүрүг инспекциязының санаашкыннары ындыг эвес болгай. Кажан Чазак бо талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээр, чыылдаларны көвүдээр талазы-биле сорулга сала бээр, үндүрүг албанының удуртулганы бодунун федералдыг албанга хамаарылгазын сакты бээр. Ниитизи-биле бо албанда байдал анаа эвес. Үндүрүг албаны чер-черде байдалды билбейн турарын бөгүн чажыт чок чугаалап болур бис. Чижээ, оон район салбырлары чүгле түңнээр эрге-хүлээлге-биле кызыгаарлаттынып турар, а бүдүрүлгелер болгаш чон-биле орулгаларны улгаттырар талазы-биле ажыл чорутпайн турар. Статистика көргүзүмлеринин дөстөрүн үнелээринде карышкарктар бар. Күрүнө статистиказының федералдыг албанының девискээр органының ажылында, мен бодаарымга, республикада ажыл-херектиң боттуг байдалын долу хемчээлге көргүспейн турар хире. Бисте статистика учедун чүгле улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерге чоруткаш, экономиканың өске субъектилерин үндезинниг чедир кылбайн турары илдең. Учет системазында четпестерни ведомство аайы-биле инструкциялар, аргалар болгаш кажар формулар-биле чажырып турар, а бистиң республикага шуут долу статистика учедун тургузуп болур байдал бар болгай. Сан-биле «ойнаар» чоруктар, оон үнүп турар. Чамдык депутаттар чигзинчиг бо медээлерни ажылга алгаш, аңаа даянып шүгүмчүлөл кылып, янзыбүрү чугаа үндүрүп болур. Бис аңаа белем бис. Өске талазында чүл дизе, республиканың инвестиция программазынче халдашкынны манап болур. Оларны билип болбайн аан, депутаттар сонгулда мурнунда сонгукчуларга берген аазашкыннарынга дүүштүр инвестицияларны эде хуваарын чедип алырын оралдажырлар. Ынчалза-даа инвестиция хөрөңгилери хөй объектилерге чашканнаар хире хөй эвес-ле болгай. Инвестицияларны «кадын бүрүзүнге сырга бээр» ышкаш принцип-биле үлөп болбас, оон чүве үнмес, үнмес-даа. Бо айтырыгга суражыыр дээр туруш эелээр болза, «чедир тутпааннарның» саны көвүдээр. Чазактың бо чылгы сорулгазы биеэги хевээр—эгелээн тудугларны тудуп доозары.

— Чиңгелделерни акша-биле солуур дугайында Хоойлу чуртта янзы-бүрү бодадалдарны тургускан. Бистиң республикада байдалды канчаар үнелеп турар силер?

— Чиңгелделерни акша-биле солуур талазы-биле федералдыг эрге-чагыргаларның инициативазын республикада ниитизи-биле чөптүг деп көргөн. Моон мурнунда бистиң чиңгелде алыр эргелиг чонувус янзы-бүрү чылдагааннар уржунда боттарының эргелерин долу ажыглавын турган болза, ам олар эвээш-даа болза, боттарының пенсияларынга болгаш пособиелеринге немелде акша төлевирин ап турар.

Ниитизи-биле 122 дугаарлыг Хоойлуну боттандырында бергелерге хамаарыштыр чүл дизе, чурттун өске девискээрлеринде ышкаш, бисте улуг бергедээш-киннер чок. Баштайгы үеде хөй ниитинин транспортунга чоруур

чиңгелде компенсациязынга хамаарышкан чамдык айтырыглар турган харын. Ам ол айтырыгларны шиитпирлеп турар. Акша компенсациялары-биле төлээр чаңгыс аай тарифти доктааткан. Дачага ажылдаар сезон эгелээже чедир хоочуннарны, пенсионерлерни болгаш инвалидтерни хоорай чоогунун дачаларынче аргыштырарының компенсация чурумун ажылдап кылыр бис. Амгы үеде Чазак чуртталга болгаш коммунал ачы-дузазы төлээр субсидияларны бээринин механизмин ажылдап кылып турар, ону чиңгелделерниң акша компенсацияларындан аңгы төлээр.

— Бистиң деңгеливиске чиңгелделерни акша-биле солурунун хемчээлдери кандыг болур ирги?

— Санап көрүңерден. Социал магадылалдарны республика хемчээлинге хандырынгачыл санында үзүп бээр хөрөңгинин ниити түңү 3,5 катап өскен-дир. Бисте чиңгелде алыр бүгү категорияның кижилери 75 муң болгай. Хөй түңнүг акшаны үндүрер. Федералдыг даңзыда кирген чиңгелде алыр кижилерге ай санында компенсация төлээринге 14,7 млн. рубльди девискээр даңзында кириген, чиңгелде алыр кижилерге—6,8 млн. рубльди төлээр. Бир чылда 258 млн. рубльди төлээр ышкажыл. Бо түңде эмантаңга компенсациялар болгаш чуртталга-коммунал ачы-дузазы төлээр субсидиялар кирбейн турар болгай. Бо талазы-биле республика Чазаа аңгы санаашкыннары болгаш дугуржулгаларны кылып турар.

— Федералдыг эрге-чагыргаларның чамдык төлээлери чамдык девискээрлерниң пенсионерлерниң болгаш хоочуннарының удурланышкыннарын чиңгелделерни акша-биле солуур дугайында хоойлунун негелделерин чер-черде эрге-чагыргаларны күүсетпээн, четпес ажылы деп көргөн, ону чүү деп бодаар силер?

— Ооң-биле чөпшээрешпес мен. Кажан № 122 Хоойлу күштүг бооп эгелээнде, баштай чөрүшкөктер турганы шын. Федералдыг хоойлуну чогаадып тургускан кижилер, ведомстволар удуртукчулары болгаш специалистери, хоойлуну федералдыг деңгелге күүсе дири дээш харысалгалыг кижилер боттары чамдык частырыгларны болдурган. Ындыг байдал хоойлуну боттандыраар механизмин деңгелдер аразынга четпес дугуржуп чугаалашканын херечилээн. Тайылбыр ажылын, ылаңгыя чон ортузунга кошкак чоруткан. Хөй девискээрлер, оон иштинде бистиң республика боттарының деңгелинге Федералдыг хоойлуну күүсе дири ниң механизмин бот-тускайлаң шиитпирлээр, коргуп-сүртээр-даа уjurга таварышкан. Мындыг айтырыг тургустунуп кээрге, федералдыг ведомствонуң специалистери байдалды анализтеп, чер-черлерге барып, девискээр эрге-чагыргаларының ажылын шын деп көөр уjurга таварышкан.

Биске харын чүгээр болган, а хөй миллион кижини чурттакчылыг, транспорт инфраструктуразы сайзыраңгай девискээрлер улуг бергедээш-киннерге таварышкан. Чаа система долузу-биле ажыл-

дап эгелээринге чедир кезек үе негеттине бергени илдең. Ынчанмыже ниитизи-биле боттанып эгелээң. Ону эгелээринге кайгамчык улуг хемчээлдиг ажылдарны чорудары негеттинген. Бир эвес бистиң республиканың дугайында чугаалаар болза, кыска хуусаа иштинде херек кырында куруг черге дыка шыңгыи комплекстиг айтырыглар талазы-биле эрге-хоойлунуң чаа баазанын тургузар апаар. Санныг айлар иштинде республика деңгелдиг 110 норма эрге-хоойлу актыларын, 70 ажыг хоойлуларны күлээп алган болгай. Чамдык угланышкыннарда ажыл уламчылап турар-даа болза, республика Чазаа чиик эвес бо сорулгаларны күүседип шыдаар деп чугаалап болур мен.

— Чүү деп бодай-дыр Силер, хоойлуну боттандыраар айтырыгны тус чер деңгелдеринге шиитпирлеп шыдаар бе? Ооң механизми нарын-дыр, кожуунар, сумулар чагыргаларының база албан черлериниң специалистери күүседип шыдаар ирги бе?

— Кол белеткелди болгаш организастыг айтырыгларны шиитпирлээн. Республиканың Саң-хөө ямызы хүлээп алган хоойлуларга дүүштүр хөрөңгини хуваап турар, казначейство болгаш банк албан черлери ол хөрөңгилерни шилчидер, а чер-черде специалистер ажылды болур-чогууру-биле организастааш, акша төлевирин чорудар. Бир эвес тус чер деңгелде дүжүметтерниң талазындан будулдуруп, ажылын соора ажылаар айыыл тургустуна бээр деп бодап турар болзунарза, ону херекке албайн барып болбас. Өске талазын алыр болза, тус черниң, республиканың база федералдыг чагыргалыг хөй санныг, контроль чорудар структуралар, оларның кожуунарда салбырлары бар, ындыг янзылыг арыг эвес илерээш-киннер-биле демисежир апаар.

— Сөөлгү үеде редакцияга кээп турар айтырыглар колдуунда-ла катаптап турар-дыр. Чижээ, шалың төлевиринге Соңгу чүк болгаш өске-даа немелделер хевээр артар ирги бе? Сөөлгү үениң чаа чүүлдери шалың төлевири саннаарынга немелде кызыгаарлаашкын тургузар бе? Соңгу чүкке, аңаа деңгелден черлерниң чурттакчыларына моон мурнунда көргөн чиңгелделер хевээр артар ирги бе? Көдээниң специалистеринге, өскелерге-даа көргөн натура чиңгелделер артар ирги бе?

— Ниитизи-биле алырга, бюджет талазынга шалың төлевири чавызавап. Көдээ черлерде ажылдап турар башкыларның, эмчилериниң шалың төлевиригге 25 хуу немелде хевээр арткан. 20 муң санныг көдээ специалистер дугайында чугаа чоруп турар. Көдээде натура чиңгелделерниң чамдык хевирлерин хевээр арттырган. Чижээ, көдээ специалистерни хөмүр-даш болгаш электри-биле, тодаргайлаарга, 2,2 тонна хөмүр-даш болгаш 240 киловатт шак энергия-биле чылда бир кижини халас хандыраар хөрөңгини үзүп бээрин көрүп турар. Ниитизи-биле алырга, чиңгелделерни акша-биле солуур дугайында хоойлу бюджет ажылдакчыларының эрге-ажык-

тарын хомудатпас. Хоойлуну боттандыраар чүгле Чазактан болгаш өске-даа ведомстволардан эвес, харын тус чер чагыргаларының болгаш албан черлериниң ажылының шынарындан хамааржыр.

«Соңгу» коэффицентилерге хамаарыштыр мындыг. Соңгу чүк районнарынга деңгелден эрге-байдал хевээр артар. № 122 Хоойлу маңаа хамаарыштыр федералдыг чаа хоойлу хүлээп алырын негей берген. Россия Федерациязының девискээринге чаа зоналар тургузар талазы-биле хоойлу төлевилелин чогаадып кылыр ажыл Москвада чоруп турар. Соңгу болгаш соңгу чүк деп ылгаарындан аңгыда, «Арктика району», «даглыг району», «чедери берге району» чижектиг база өске-даа чаа библиш-киннерни кириерин көрүп турар. Чаа хоойлуну хүлээп алган таварылгада ол бистиң девискээрниң чурттакчыларының эрге-ажыын кызыгаарлавазын дээш бүгү күжүвүстү үндүрүп ажылдаар бис. Ындыг байдал тургустунмас боор деп бодай-дыр мен. Чаа хоойлуну хүлээп алгыже чедир ажыл төлевиригге, пенсия назынынга хамаарышкан чиңгелделер хевээр артар.

— Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың чаа структуразының дугайында Чарлыкка чөбүк чаа ат салган болгай Силер. Күүсекчи эрге-чагырга структуразында өскерилгелер бо чылдың бюджетинге канчаар илерээн ирги?

— Чаа структураны ажылдап кылып турар үеде кол негелде кылдыр эрге-чагырга звеноларынга болгаш деңгелдеринге хоолгалаан бүрүн эргелерни болгаш хүлээлгелерни кызырарын удуртулга болдурган бис. Ону федералдыг органнарны күүсекчи эрге-чагырга схемазынга болдурар шаа-биле чоокшулаштырган. 12 ямыны, 5 албаны, 17 агентилелди тургусканы таварылга эвес, ол дээрге федералдыг деңгелге хөй санныг чугаалажышкыннарының, дугуржулгаларның болгаш экспертизаларның түңгелдир. Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчыларының ниити саны болгаш шалыңы хевээр арткан. Ынчангаш күүсекчи эрге-чагырга структураларына артык чарыгдалдар болбас. Бүрүн эргелерни хуваарынга хамаарыштыр чүл дизе, бирги ээлчегде, сайттарның эрге-байдалы өскерилгенин демдегледеп болур. Ындыг эрге-байдал бедээн. Бир эвес шаанда сайыт кижини бир кижини артынга чаштынып турган болза, ам ол бир талазында, калбак бүрүн эргелерлиг апарган, өске талазында—бодунуң ажылы дээш бүрүн харысалганы хүлээр уjurлуг апарган.

— Тус чер бот-башкарылганың чаа системазынче ам болур шилчишкын бюджет төлевилелинге салдарлыг бе?

— Бюджет аразының харылзаларының чаа хевиринче шилчиин дугайын сагындырган мен. 2006 чылдың январь 1-ден эгелээш тус чер бюджетини үш деңгелдиг апаар. Республика бюджетинден аңгыда муниципалдыг (хоорай, кожуун) болгаш чурттакчылыг черлер (суму) бюджеттери кымгадаа хамаарышпас ажылдап эгелээр. Бюджет акшаландырыыш-

кынының чаа системазынче шилчиригге белеткел талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылдарны бо чылын чорударыбыз илдең-дир. Федералдыг чаа хоойлу кандыг принциптерни киририп турарыл? Чурттакчылыг черниң (сумунун) бюджет хереглелин дараазында чылдан эгелээш, дотация күсели-биле чүгле 40 хуу хандыраарын саналдап турар. А арткан 60 хуузу бот-тускайлаң хандырытар апаар. Район болгаш хоорайлар деңгелдеринге хамаарыштыр адырга, дес-дараалаштыр алырга, 60 хуу, 40 хуу апаар.

Шыңгыи, ынчалза-даа албадал хемчег дээрзинге чөпшээр-жир мен. Деңгел көрээли—муниципалдыг тургузугларның хөй нуруузуңуң хууда орулгаларының деңгели бөгүн ортумаа-биле 5-6 хуу болгай. Ынчаарга кожуунарның негеп турары дотацияларның хемчээли үргүлчү өзүп турар. Чаа хоойлунуң сорулгазы болза тус чер чагыргаларының боттарының боттуг орулгаларын болгаш чарыгдалдарын боттуг санап эгелээри. Амгы байдалды ап көөрге, принцип езугаар район баштыңы бюджет хөрөңгилерин камнап алырынга, тус чер бюджетин долдурар чаа төлевилелдерни бодунуң районунга тып тургузарынга, өске-даа курлавырларны тыварынгач сонуургал чок бооп турар. Дүвүрөп, шоолуг эвес шиитпирлер хүлээп ап, район деңгелде кандыг-бир идеялар, төлевилелдер хүлээп ап турган херээ чүү боор деп бодап олурар, чүге дизе район чарыгдалдарын чагырга ажылындан болгаш хууда орулгалар деңгелинден хамаарылга чокка дөмей-ле дуглап бээр деп чүвени билип оорлар. Көдээниң хөй чагырга черлери бухгалтер учеду деп чүл дээрзин уттуп эгелээң. Оон туржук удуртукчулар оларның суурларында ажыл кылып шыдаар чеже кижини барын, кым чүнү кылып база кылып деп турарын безин билбестеп бар чыдар.

Акшаландырыышкынның чаа системазының үезинде районнар болгаш көдээ чагыргалар баштыңнары ажылынга хамаарылгазын үндезини-биле өскерттир апаар. Тозан чылдарның ортан үезинде бюджет акшаландырыышкынының хөй деңгелдиг системазын кириерин оралдашкан бис. Аңгы кожуунар деңгелинге шенелделерни чоруткан, дуржулганы чыып-даа турган. Ынчалза-даа ол эгелээш-кинни Улуг Хуралдың болгаш прокуратураның каттыштырган күжениш-кинери-биле соксадып каан. Ынчаарда биске ону ынчаар кылып эргеңер чок деп суртаалдаан. Бөгүн келгеш, ол системаны бүгү чурт хемчээлинде тургузуп эгелээнин көрүп тур бис. Он чылды ынчаар чидирген-дир бис, бо орук-биле чоруп орат Татарстанның, Чувашияның, Мордовияның дуржулганы өөренип уjurга ынчаар таварышкан бис. Политикаже эмин эрттир хандыыр чорук бистиң амыдыралчы херектеривиске салдар чедирер деп чүвени чижээ ол-дур, ам чүгле ажылдаарыбыз арткан, кады күжениш-киннеривис-биле чидирген чүүлдеривисти чедип алыр бис деп бодай-дыр мен.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың арага продукциязынга күрүнө монополиязын хандыраар талазы-биле албанының айтырылглары

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системаның болгаш структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыгынга дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың арага продукциязынга күрүнө контролон хандыраар талазы-биле албан болза Тыва Республиканың девискээринге арага продукциязын мөөңеп садарынга, бүдүргөн арага болгаш спирт холуглуг аш-чем продукцияларын садып-саарынынга чөпшээрел бээрин Тыва Республиканың девискээринге чорударын хандыраар, бо ажил-чорудулгага хамаатыларның хоойлу езугаар эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаарынча уланган ажилды боттандыраар күүсекчи эрге-чагырга органы болурун доктаадыр.

2. Тыва Республиканың арага продукциязынга күрүнө монополиязын хандыраар талазы-биле албан Тыва Республиканың Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем ямызынга хамааржыр.

3. Арага продукциязынга күрүнө монополиязын хандыраар талазы-биле албан бодунуң ажил-чорудулгазынга дараазында эрге-хүлээлгелерни боттандыраар:

а) этилдиг спиртни болгаш арага продукциязын, а ол ышкаш денатураттаан (денатурат) спирт холуглуг продукцияга, спирт холуглуг аш-чем болгаш аңаа хамаарышпас продукцияларга чөпшээрел бээрин боттандыраар;

б) күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының, Россия Федерациязының

субъектилериниң төлээлтен органнарының бергени этилдиг спиртни арага болгаш спирт холуглуг продукцияларын бүдүрер, садар чөпшээрелдерни бүрткээр, арага продукцияларын бүдүрүлгелерге, садыг болгаш аш-чем черлеринче чорудар эргелиг организацияларны тургузары;

в) этилдиг спиртни, спирт холуглуг болгаш арага продукцияларын бүдүрер болгаш сайгарар талазы-биле бүдүрүлгелерниң негелдерлерге дүгжүп турарынга экспертисаны чорудар болгаш хынаар;

г) берген, бүрткээр, күжүн чидирген чөпшээрелдерниң күрүнө даңзызын тургузуп чорудар.

4. Тыва Республиканың арага продукциязынга күрүнө монополиязын хандыраар талазы-биле албанының удурткучузу 1 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың арага продукциязынга күрүнө монополиязы хандыраар албанының аппарат ажилдакчыларының саны 4 кижин болурун доктаадыр.

6. Тыва Республиканың арага продукциязынга күрүнө монополиязын хандыраар талазы-биле албаның аппарадын Кызыл хоорайның Кызыл Партизаннар, 7 бажынынга тургузар дугайында Тыва Республиканың Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем ямызының саналы-биле чөпшээржер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 93.

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге албан черлериниң талазы-биле агентилелдиниң айтырылглары

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системаның болгаш структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыгынга дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге албан черлериниң талазы-биле агентилели болза эртем, өөредилге албан черлериниң адырынга күрүнө ачы-дузазын чедирер талазы-биле ажил-чорудулганы хандыраар, өңчүзүн эргелеп-башкаар болгаш хоойлудурум талазы-биле эргелерин ажыглаар ажил-чорудулганы боттандыраар күүсекчи эрге-чагырга органы болурун доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге албан черлериниң агентилели Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызының эргезинде турар.

3. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге албан черлериниң талазы-биле агентилели көрдүнгөн ажил-чорудулганың адырынга дараазында эрге-хүлээлгелерни боттандыраар:

а) Россия Федерациязының хамаатыларының Конституцияда көрдүнгөн билиг чедип алыр талазы-биле эргелерин боттандыраарында эргежок чугула байдалдарны хандыраар;

б) фундаменталдыг болгаш дузалал эртемнеринге шинчилелдер чорударынга, а ол ышкаш экономика болгаш социал адырларга бурунгаар депшилгелиг технологияларны ажилдап кылырының чорудуунга күрүнө ачы-дузазын чедирер болгаш чаңгыс аай күрүнө политиказын боттандыраар;

в) күрүнениң эртем төптериниң ажил-чорудулгазынга күрүнө деткимчезиниң талазы-биле хемчеглерни боттандыраар;

г) эртем, эртем-техниктиг болгаш инновация ажил-чорудулгазының информастыг хандырылганын, эртем-техниктиг информастыгны күрүнө курлавырларын ажыглаарының талазы-биле ажилдарны организастаар.

д) Тыва Республикада эртем-техниктиг

Тыва Республиканың Парлагга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелдиниң айтырылглары

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системаның болгаш структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыгынга дүүштүр **доктаадырым болза:**

Тыва Республиканың Парлагга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилел болза парлагга болгаш массалыг коммуникациялар адырынга күрүнө ачы-дузазын чедирер, өңчүзүн башкаар, а ол ышкаш хоойлу-дүрүм талазы-биле эргелерин ажыглаар ажил-чорудулганы боттандыраар турар күүсекчи эрге-чагырга органы болурун доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Парлагга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилел Тыва Республиканың Култура болгаш национал политика ямызының эргезинде турар.

3. Тыва Республиканың Парлагга болгаш массалыг коммуникациялар агентилели дараазында ажил-чорудулганы боттандыраар:

а) Тыва Республиканың парлагга болгаш массалыг коммуникациялар адырынга күрүнө ачы-дузазын чедирер;

б) массалыг информация чепсектеринге, массалыг коммуникациялар чепсектеринге, полиграфияга, ном үндүрүлгезинге болгаш номнар таралдырынга күрүнө деткимчезин боттандыраар;

в) республика даңзызында кирип турар

политиканың сорулгаларының болгаш моон соңгааргы сайзырал хөгжүлдезиниң талазы-биле саналдарны ажилдап кылыр;

е) Тыва Республиканың эртем-техниктиг айтырылгарының талазы-биле семинарларны, хуралдарны болгаш эртем база эртем-практиктиг конференцияларны белеткээр болгаш эрттирер;

ж) эртем болгаш өөредилге албан черлериниң ажил-агыг чорудулуг субъектилеринге кады информация болгаш коммуникация технологияларын боттуту экономика адырынга непереди шингээдир талазы-биле харылзаалыг ажилды деткир;

з) Тыва Республиканың девискээринге бодунуң бүрүн эргезиниң кызыгаарына өөредилге херзэн башкаар: өөредилге адырынга күрүнө ачы-дузазын чедирер талазы-биле ортумак тускай, дээди болгаш дээди өөредилге чериниң соонда билиг чедип ал, өөренир албан черлериниң өөредилге адырынга күрүнө ачы-дузазын чедирер талазы-биле ажил-чорудулгазын дүүштүрер, аналитээр, келир үениң сорулгаларына баш удур санаашкыннары чорудар.

4. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелин 1 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге албан черлериниң талазы-биле агентилелин аппарат ажилдакчыларының санын 8 санныг ажилдакчыга доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге албан черлериниң талазы-биле агентилелин аппаратын Кызыл хоорайның Ленин кудумчунда 32 дугаарлыг бажынга тургузар талазы-биле Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызының саналы-биле чөпшээржер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 94.

полиграфия бүдүрүлгелериниң болгаш массалыг информация чепсектериниң (МИЧ) материал-техниктиг баазынын сайзырадыр;

г) МИЧ-ге кадрлар белеткээрин организастаар;

е) республика девискээринге парлагга болгаш электронуг массалыг информация чепсектериниң рыногунуң хостуг сайзыраарынга байдалдарны тургузар;

ж) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының, Тыва Республиканың Чазаның нормативтиг эрге-хоойлу болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын, республика хоойлуларын көрдүнгөн чогуур чурумга дүүштүр албан езузу-биле парлаарын хандыраар;

з) аналитиктиг ажил-чорудулганы боттандыраар;

и) республиканың парлагга болгаш электронуг МИЧ-ниң, полиграфиянын, информация-коммуникация технологияларының сайзыралынын программаларын ажилдап кылыр болгаш боттандыраар;

к) республика девискээринге парлагга болгаш электронуг МИЧ-ниң мониторингизин;

л) республика девискээринге информация-коммуникация технологияларын хөгжүдеринге дуза чедирер.

4. Тыва Республиканың Парлагга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелге 1 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Парлагга болгаш

массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелдиң аппарадының ажилдакчыларының санын 6 кижиге доктаадыр.

6. Агентилелдиң аппарадын Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчунда 100 дугаарлыг бажынга тургузар дугайында Тыва

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдиниң айтырылглары

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системаның болгаш структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыгынга дүүштүр **доктаадырым болза:**

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилел Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт адырынга күрүнө ачы-дузазын чедирер талазы-биле ажил-чорудулганы боттандыраар, өңчүзүн башкаар, а ол ышкаш хоойлу-дүрүм талазы-биле эргелерин ажыглаар күүсекчи эрге-чагырга органы болурун доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилел Тыва Республиканың Кадык камгалал ямызының эргезинде турар.

3. Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилел бодунуң ажил-чорудулгазынга дараазында эрге-хүлээлгелерни боттандыраар:

а) күрүнө ачы-дузазын чедирер: спорттуң болгаш күш-культура кижизидилгезиниң массалыг болурун инвалидтер-биле ажилды кириштир хөгжүдер; массалыг күш-культура-кадыксылга хемчеглерин инвалид спортчуларның кир-

Тыва Республиканың Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агыг талазы-биле агентилелдиниң айтырылглары

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системаның болгаш структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыгынга дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агыг талазы-биле агентилел чуртталга-коммунал ажил-агыгынның адырынга күрүнө ачы-дузазын чедирер талазы-биле ажил-чорудулганы боттандыраар, өңчүзүн башкаар, а ол ышкаш хоойлу-дүрүм-биле быхжылаан эргелерин ажыглаар күүсекчи эрге-чагырга органы болурун доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агыг талазы-биле агентилел Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агыг ямызының эргезинде турар.

3. Тыва Республиканың Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агыг талазы-биле агентилел көрдүнгөн ажил-чорудулгазынга дараазында эрге-хүлээлгелерни боттандыраар:

а) чуртталга болгаш коммунал ажил-агыгынның адырынга күрүнө ачы-дузазын чедирер;

б) Тыва Республиканың кожууннарның болгаш хоорай округтарының, чурттакчылыг черлерини муниципалдыг тургузулгарының тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады чуртталга коммунал ажил-агыгынның объектилеринге чаңгыс аай экономика болгаш техниктиг политиканы боттандыраарының талазы-биле ажилды организастап, оон идегелдик, доктаамал болурун, чурттакчылыг черлериниң девискээринге экология талазы-биле айыл чок чорукту хандыраар;

в) ададыра монополия тургуспазының программаларын ажилдап кылыр болгаш боттандыраарын чедип алыр, чуртталга-коммунал ажил-агыгынның ачы-дуза чедирелгезинге рыноктуң база чижилгелиг чоруктуң сайзыраарына, а ол ышкаш чуртталга-коммунал комплекзинге керээлиг харылзааларны боттандырып сайзыраңгайдыраарынга деткимчени көргүзөр.

г) коммунал ажил-агыг объектилериниң (энергоаудитти кириштир) техниктиг болгаш технологтуг шинчилелиниң методиктиг үндезинерин ажилдап кылыр;

д) чуртталга-коммунал ажил-агыг адырына регионнар аразының кады ажилдажылгазынга киржир;

е) агентилелдиң эрге-хүлээлгезинге хамааржыр федералдыг, республика болгаш муниципалдыг программаларны күүсеттиниң турарынга хамаарышкан информацияларны чыып, ажилдап кылыр, оон анализин чорудар;

ж) регионнуң онзагай байдалдарын барымдаалап, Тыва Республиканың девискээринде чуртталга-коммунал эрге-харылзааларын эде тургузарын арга-хевирлериниң үндезинерин өөренип көрүп, комплекстиг анализти чорудар болгаш адырын моон-даа соңгаар эде тургузарының талазы-биле саналды белеткээр;

з) чуртталга-коммунал ажил-агыгын даң-хөө-экономиктик болгаш ажил-агыг анализиниң методиктиг үндезинерин база чуртталга-коммунал ачы-дузазынга үндүрүп турар чарыгдалдарны дээштинин көргүзүүн тодарадыр системаны ол чарыгдалдарга өртектерин болгаш тарифтерни таарымчалыг болдураар сорулга-биле дараазында угланышкыннарлыг ажилдап кылыр;

—чуртталга-коммунал ажил-агыг объектилеринге эргелеп-башкарылга структураларын сайзыраңгайдыраар;

Республиканың Култура болгаш национал политика ямызының саналы-биле чөпшээржер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 95.

жилге-биле комплекстиг эрттирерин хандыраар;

спортчу хемчеглерни белеткээринге болгаш эрттиреринге дузаын чедирер;

Тыва Республиканың чыныгы командаларының медицина болгаш материал-техниктиг хандырылганының талазы-биле;

спортчу ажил-чорудулганы адырынга күш-культураның болгаш спорттуң бүгү Россия организацияларына Тыва Республиканың сонуургалдарын төлээлээр.

4. Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелин 1 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдиң ажилдакчыларының санын 5 кижин кылдыр доктаадыр.

6. Агентилел аппарадын Кызыл хоорайның Шетинкин-Кравченко кудумчунуң 25 дугаарлыг бажынга тургузар дугайында Тыва Республиканың Кадык камгалал ямызының саналы-биле чөпшээржер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 96.

—адырда өртектер болгаш тариф политиказы;

—ажил-агыг чорудуунга дээштиг методтар;

—чуртталга-коммунал ачы-дузазын чедиреринге чарыгдалдарны эвээждир болгаш курлавырлар камналгазын чорудар;

—чуртталга шөлдү болгаш коммунал ачы-дузазының телевинге эвээш орулгалыг хамаатыларның социал камгалалы;

и) ажилдап кылырынга эргежок чугула медээлери белеткээр:

—чуртталга шөлүнүн, коммунал ачы-дузазының телевиниң регион стандарттары;

—Тыва Республиканың девискээринге чуртталга-коммунал ачы-дузазы дээш телевинге хамаатыларга субсидия бээриниң чурму болгаш негелделери;

—Тыва Республиканың девискээринде чуртталга оран-савазының капитал септелгезинге чарыгдалдарны дуглаары;

—Тыва Республиканың девискээринге чуртталга-коммунал ачы-дузазының телевинге субсидияларны санаарының болгаш субсидия санаашкын чорударда өг-бүлениң орулгалык ниити түнүн санап үндүрериниң методиказы.

к) республика бюджетинден акшаландырып турар организацияларын, албан черлериниң коммунал ачы-дузазының ажыглына лимиттерни бадылаарынга медээлери белеткээр;

л) төлөкчилер болгаш телевиниң хемчээлиниң, хергелел нормативтериниң база чуртталга-коммунал ачы-дузазының телевиниң талазы-биле чингелдериниң, чуртталга субсидияларының хемчээлиниң дугайында медээлери системажыдып, түнел үндүрер;

м) муниципалдыг чуртталга-коммунал бүдүрүлгелериниң дебитор болгаш чээли өрезиниң тургустунуп келгениниң структуразының база шимчээшкениниң анализин чорудар, оон түнелдерин-биле оларны кызырарының талазы-биле тодараңгай саналдарны ажилдап кылыр;

н) девискээрге чуртталга, коммунал-амыдырал ужура-дузалыг өңчүзүн бүгү системаларының объектилериниң учедунуң системаның ажил-чорудуун дүүштүрер;

о) Тыва Республиканың күрүнө албан черлериниң ажилдакчыларына болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчытарынга албан черлериниң чуртталга оран-савазын бээр, учедун тургузуп организастаар;

п) Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыг талазы-биле Федералдыг агентилел, эртем-техниктиг албан черлери-биле кады ажилдажылганы, харылзааны тудар.

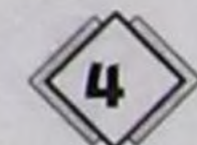
4. Тыва Республиканың Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агыг талазы-биле агентилелге 1 оралакчыны чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агыг талазы-биле агентилелдиниң аппарат ажилдакчыларының санын 2 кижиге доктаадыр.

6. Агентилелди Кызыл хоорайның Кызыл партизаннар кудумчунда 30 дугаарлыг бажынга тургузар дугайында Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агыг ямызының саналы-биле чөпшээржер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 97.

ДАШТЫКЫ ХАРЫЛЗААЛАР УЛАМ КАЛБАРГАН

Чазак Отчедун чугаалажып тур

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле программаларның 2004 чылда күүселдезинге хамаарыштыр ТР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар, инновация болгаш инвестиция ажилчорудулгазын боттандыраар талазы-биле агентилениниң директору Надежда Чоодуевна ТАРЫМА-биле бистиң корреспондентивис чугааны кылган.

— Тыва Республика кандыг күрүнелерни дамчыштыр даштыкы экономиктиг харылзааларны боттандырып турарыл, таныштырып көрүңерем. — Хамаарышлас Күрүнелер Демнежилге чурттарының киржикчилери—Казахстанны, Грузияны база Моолду, Германияны, Италияны, Кыдатты дамчыштыр даштыкы экономиктиг харылзаалар боттанып турар.

2004 чылда Моолдун девискээринге мал аарыларының талазы-биле нарын байдал тургустунгандан даштыкы садыг саарылгазын АКШ-биле чоруткан. Моолдун Хубсугул, Архангай аймактарының чагыргалары-биле садыг болгаш культура талазы-биле кады ажилдажылгага ат салдынган. Садыг, эртем-техниктиг кады ажилдажылга талазы-биле Россия биле Моол күрүнелериниң аразында комиссияның ажылында идепкейлиг киржил турар бис. Бо талазы-биле Моол болгаш РФ-тиң субъектилеринде чурттап турар этниктиг тываларның бирги съездизин эрттирген.

— Даштыкы күрүнелер-биле харылзаа тутканың соонда кандыг түңнелдер чедип алдынган ирги? — ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Көрей Республикага ажил аайы-биле албан кылып чораанынын түңнелинде, делегейде эң улуг каң эзилдирер "POSCO" база биче бизнестин "SBC" деп корпорациялары-биле дугуржулгалары кылган. Олар Тываның эки шынарлыг хөмүр-дажын бол-

гаш өске-даа бойдус курлавырларын шингээди алырын, аш-чем, чиг эдин болбаазырадыр талазы-биле кады ажилдажылган чорударын, дааранылга бүдүрүлгезин, пластика кылыгларын, туризмни хөгжүдерин сонургап турар. "SBC" корпорацияның төлээлери хуу инвестицияны экономикага кириштирер талазы-биле республика семинарынга кээп киришкен. Ооң түңнелинде Мурнуу Кореяны элээн каш компанияларының болгаш фирмаларының удуртукчулары биске аалдап чораан.

Кыдаттын Шанхайда "КАДИ" деп даг-металлургия компаниязының төлээлери-биле Хову-Аксының кобальтын шингээди алырынның төлөлелин боттандыраар талазы-биле дугуржулганы кылган.

— Бо айттыр талазы-биле ам кандыг сорулга салып алган силер? — Моол-биле харылзаавысты улам калбартып, Азия—

Оожум океан девискээрлериниң чурттары, Италия, ХКД чурттары, РФ-тиң өске-даа субъектилери-биле кады ажилдажылган калбартып тургаш, 2005 чылда даштыкы бараан саарылгазын 5 млн.доллар чедир улгаттыраары чугула.

— Инвестиция болгаш инновация талазы-биле ажил-чорудулгаларны сонургадып көрүңерем, Надежда Чоодуевна.

— Республиканың экономиказының хөгжүлдезинге инвесторларны хаара тударында эки байдалдарны тургузар сорулга-биле инвестиция

политиказының Концепциязын хүлээп алган бис. ТР-ниң инвестиция паспортун ажилдап кылгаш, 46 инновация төлевилелден тургустунган чагыглар портфелин хевирлеп кылган. Тускай эртем-инновация төвү республикада тургустунган. Инвестиция төлевилелдерин делегей майыктарының деннелин тургузары-биле чаа программаларны ажылгап эгелээн бис.

Тус черниң бараан бүдүрүкчүлериңиз инвестиция болгаш инновация төлевилелдерин Москвага эрткен делгелге, Иркутскиге болган Байкалдың 111 экономиктиг шуулганынга, Моолдун Улан-Батор хоорайга эрткен "Аш-чем болгаш көдээ ажил-агый" секторунга инвестицияларны хаара тудары" деп бүгү-делегей шуулганга, Белгияга эрткен инновацияларның, эртем шинчилелдериниң болгаш чаа технологияларның "Брюссель-Эврика" деп 53-кү Бүгү-делегей салонунга делгээн.

Инвестиция, инновация адырының специалистериниң билин бедидери-биле республика чергелиг семинарларны эрттирп турар бис. "Эң эки инновация төлевилели" деп конкурска киришкеннерниң саны база төлевилелдериниң шынары, мурнуку чылдарга деңнээрге, бедик бооп турар.

— Бо талазы-биле чедиишчинер база барла боораа? — "Россияның регионнары" деп Бүгү-россияның 9-ку делгеле-ярмарказынга Тыва Республиканың юбилейлиг таныштырылганын чоруткан.

Аңаа "Эң эки ада-чурт барааны" деп конкурска киришкеш, 13 алдын, 9 мөңгүн медалдарны тус-тус бүдүрүлгелер чаалап алганга өөрүвес аргажог.

Римма ЧАВЫНЧАК чугаалашкан.

2004 чылдың IV кварталында чурттакчы чоннун бир кижиге онаштыр амыдыраарының адаккы хемчээлин болгаш ниитизи-биле Тыва Республикага чурттакчы чоннун кол-кол социал-демографтыг бөлүктериниң талазы-биле хемчегни тургузарының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл, 2005 чылдың январь 27, № 35

2004 чылдың IV кварталында ниитизи-биле Тыва Республикага амыдыраарының адаккы хемчээлин тургузар: чурттакчы чоннун бир кижизинге онаштыр — 2659 рубль; ажил кылыр шинектиг чонга — 2815 рубль; пенсионерлерге — 1976 рубль; уругларга — 2661 рубль.

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказы яамызының база Күрүне статистиказының Тыва Республика талазы-биле федералдыг албанының киригени-биле

2. Бо доктаал ону парлаан хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

АПРЕЛЬ 17—СОҢГУЛДАЛАР ХУНУ

2005 чылдың апрель 17-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының немелде болгаш катап соңгулдалары болурун Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыйнадып тур. Соңгулдалар дараазында соңгулда округтарынга болур:

Хоойлужудулга палатазынга— Ленинградтың № 2, Молодежный № 3, Строительный № 5, Чеховтуң № 8, Автодорожный № 9, Московский № 11, Лопсанчап № 12 (Кызыл хоорай), Бай-Тайга № 13 (Бай-Тайга кожуун), Мөңгүн-Тайга № 20 (Мөңгүн-Тайга кожуун);

Төлээлекчилер палатазынга— Енисейский № 1, Ленинградский-1 № 2, Ленинградский-2 № 3, Восточный № 8, Рабочий № 10, Университетский

№ 13, Центральный № 17, Кочетов № 21, Учебный № 22, Малчин № 24, Кечил-оол № 25, Студенческий № 28, Геологический № 29, Почтовый № 34, Московский № 35, Правобережный-1 № 38, Правобережный-2 № 40, Лопсанчап № 43, Спутник № 45 (Кызыл хоорай), Каа-Хем төп № 77 (Кызыл кожуун), Большойный № 90, Западный № 91, Центральный № 92 (Би-Хем кожуун), Тоора-Хем № 109, Адыр-Кежиг № 111 (Тожу кожуун), Ак-Дуруг № 122 (Чаа-Хөл кожуун).

Кандидаттарны депшидеринге болгаш бүрүткээринге холбашкан документилерни чогуур девискээр соңгулда комиссияларынга 2005 чылдың март 2-де 18 шапка чедир кирир.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

ХООЙЛУНУ ДЕТКЭЭННЕР

Республиканың Кызыл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Өвүр, Каа-Хем, Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Танды, Чеди-Хөл, Би-Хем, Чөөн-Хемчик, Тожу, Чаа-Хөл кожууннарынга, а ол ышкаш Ак-Довурак хоорайга чиигелделерни туда акша-биле солуурунун дугайында федералдыг хоойлуну деткээн митингилер болуп эрткен.

Аңаа "Чаңгыс эпиги Россия" партияның, кожууннарының болгаш хоорайлар-

ның херээженнер чөвүлелиниң, аныяктар эвилелиниң, адырлар аайы-биле профэвилел комитеттериниң, хоочуннар чөвүлелиниң болгаш өске-даа хей-ниити организацияларын чиигелделерни туду акша-биле солуурунун дугайында Федералдыг хоойлуну деткээн митингилерге ниитизи-биле 7,5 муң ажыг кижиги киришкен.

Бистиң корр.

Агроулетпүрнү сайзыралын чедип алырда, эртем шинчилелдеринге даяныры болгаш эртемниң киржилгезин бүдүрүлгеже кириери чугула. Тываның көдээ ажил-агыйның эртем-шинчилел институту көдээ ишчилерни эртем дуржулгалыг сүмелер-биле хандыраар сорулгалыг 3 чыл ажилдап турар. Институт Россияның көдээ ажил-агый академиязының Сибирь салбырының база бир адыры бооп тургустунган.

Чер, мал ажылы база үрезин өстүрери, ветеринария болгаш экономика талазында эртем ажылында 58 ажилдакчы хаара туттунган. Оларның иштинде 26 эртем ажилдакчылары, 8 эртем кандидаттары болгаш бир эртем доктору ажилдап турар. Россияның көдээ ажил-агый академиязының Сибирьде салбырының аңгы-аңгы институттарының аспирантураларында 6 аспирант өөренип турар, ол ышкаш эртем ады камгалаары-биле 4 кижиги ажылын уламчылап турар. Институттун эртем-шинчилел ажилдары федералдыг болгаш Сибирь чергелиг программаларга даянган, чылдың-на доктааттырган тематиктиг планнар-биле чоруп турар.

Эртемденнер көдээ ажил-агый экономиказынга хамаарыштыр рынок үезинге дүүштүр кылдынган методиктиг сүмелерни бараан бүдүрүкчүлериңиз ажилдап кылган. Аңгы-аңгы хевирлерниң өңүзүңге хамаарыштыр күрүнениң деткимчезин бедидер талазы-биле, черниң өртек-үнезин тургузуу, ону чаа езу-биле санаар методиктиг ажилдарны тургузуу берип турар.

Кызыл-тас, арбай, сулага хамаарыштыр эки шынарлыын шилеп ап тургаш, оларны хайнакташтырып экижидер (селекциялыг) ажилды чорудуп турар. Үрезин өстүрүп селекциялар ажил эки түңнелдерлиг болган. Чижээлээрге, арбайның 7 аңгы сорттарының шенелдезин чоруткан. Түңнелинде Л-21-116 дугаарлыг сорт 1 гектардан 12,3 центнер дүжүттү берип турар, а Л-29-159 деп сорт 11,2 центнер дүжүттүг болган. Вулкан биле Бахус деп сорттарның көргүзүглери багай болганы-биле оларны Тываның девискээринге ажылгаарын сүмелевейин турар. Кызыл-тастың 466-7-86 дугаарлыг сорт хевир эң эки деп түңнеткеш, күрүнениң селекциялыг ажылының чедиишчинериниң даңызынче "Чагытай" деп ат-биле кирип бижиттинер деп турар. Сорттун авторлары — академик П.Л. Гончаров болгаш улуг эртем ажилдакчызы М.М. Донгак. Безим, Кантегирская 89, Тулунская 12 деп сорттар Тываның агаар-бойдузунга таарышкан, оларны Саратовская 29 деп сортка деңнеп тургаш, өстүрүп шинчилээр.

Тыва Республиканың Чазаның болгаш Сибирь салбырының президиумунун 2002 чылдың августа Кызылга болган катгышкан хуралынга кат-чимис өстүрүп, шенелде чорудар секторну тургузарын шийттирлээн. Новосибирск хоорайның кат-чимис шенеп өстүрер станциязының халаска дамчыдып бергени инек-караа, малина болгаш чыжыргананың культуружукан аңгы-аңгы өзүмнериниң сорттарын тус черниң агаарынга дадытыраары-биле шенеп өстүрер ажил чоруп турар. Тывада өзүп турар кемлик каттарның хевирлерин камгалап арттырып алыры көңүг чугула болуп турар. Ынчангаш черлик инек-караа, чыжыргана өзүмнеринден бедик дүжүттүг сорттарны үндүрер сорулга-биле оларны база шилип ап, өстүрүп турар. Ийи чыл уламчылаан дуржулга эки түңнелдерни берип эгелээн. Дадыккан, бедик дүжүттүг кат-чимисти чоорту чурттакчы чонга бараалгадыр бис.

Чер ажылынга хамаарыштыр тараа культураларының болгаш хөрзүнүн дүжүткүрүн бедидер сорулгалыг шинчилелдер кылды-

нып турар. Тарымал сиген биле чемишчидип курландырган хөрзүннү (сидеральный пар) ажыллаары база бир эки арга деп санатырып турар. Өшкү-хой ажылында шинчилелдер Тыва черниң агаар-бойдузунга, одар-белчириңге таарышкан уксаалыг малдың уксаазын бедидеринче угланган. Уксаа экижириге-ле, малдан алып бараанның шынары экижири билдингир.

Тываның сарлыктарының берге байдалдарга шыдамының шынары шинчилеттинген. Түңнелинде сарлыктарның ханының бөлүктөрүн илередип, ында таваржып турар төрөл эвес бүдүмелдерни тодараткан.

Тываның сарлыктарының берге байдалдарга шыдамының шынары шинчилеттинген. Түңнелинде сарлыктарның ханының бөлүктөрүн илередип, ында таваржып турар төрөл эвес бүдүмелдерни тодараткан. Бруцеллезка удур каракче дамдыладып эмнээр (конъюнктивный) арганың чогуумчалыын мал эмчилери бүзүредип, ол арганы ажылгаарын сүмелээн. Эртен чылдың түңнели-биле агроулетпүрге ажылгаар аргасумелиг 7 дептерни чырыкче үндүрген. Тывадан эртем ажилдакчылары 59 чүүлдерни бижээн. Оларның чедизи бүгү-делегей

Роза ЧЫСЫМА, Тываның көдээ ажил-агыйның эртем-шинчилел институтунун директору, ветеринария эртемнериниң кандидады, доцент.

Февраль 8 — Россияның Эртемнер хуну

АГРОУЛЕТПҮРНҮ САЙЗЫРАДЫРДА ЭРТЕМГЕ ДАЯНЫРЫ ЧУГУЛА

АВЫРАА

Чүглө анаа тейлеп чорууру-биле кызыгаарлат-тынмай, буддизмнің Өөредии деп чүл, ону канчаар ажыглаар уjurлугул деп чүүлду билири чугула. Билиг чокта, буддизмни шингээдири болдунмас. Ийи хевирниң чүдүкчүлери бар: анаа бизурел-биле чүдүп чоруур кижилер база Дхарманы (Өөредигни) эдерип чоруур кижилер. Деңнели чавыс кижилер Будданың көстүп, илеретинип кээр чүүлдерни тайылбырлап турар судурларынга бизуреп тейлеп чоруур. Деңнели бедик чүдүкчүлөр чүвени сайгарып-тар мерген угаанның аргаларын ажыглап, Өөредиге дес-дараалаштыр чедер орукту ажыглап чоруур.

XXI чүс чылда кижилерниң эртем-билини улгаткан тутум, буддизмни шак-ла ынчаар – чүвени сайгарып билер мерген угааны ажыглап тургаш, шингээдири эргежок чугула деп бодап тур мен. «Мээң Өөредимни согур бизурел-биле эдерип чораан ажы чок. Мээң сөзүмнү шинчилеп сайгаргаш, бодуңарның сайгарып көргөн чүүлүңерге даянып, ханы бизурелди оттуруп, чүглө ынчан ол оруктап чоруңар» — деп, Будда боду чугаалаан. Буддизмни өөредип эгелээриниң мурунда буддизмнің улуг Башкылары шупту ынчаар кылып чораан.

БОТ-МИНИИШКИНЕРИВИС

Бистиң хилинчек-човулаңывысты Өөредиг кандыг арга-биле чииге дирил? Амылык амытаннарны шуптузу чүвени ылганптар угаанныг болур азы өскээр чугаалаарга, миннишкин кезектерлиг болур. Миннишкин мага-бот-биле болгаш угаан-медерел деп ийи хевирлиг. Чараш омур хевирни, тааланчыг үнү, чаагай чыты, амданни хүлээп көрүп турувуста, бистерге тааланчыг болур. А кажан чараш звес дүрзү хевир, үн, багай чыт, амдан биске багай, хөөнзүргей сеткилдиг тыывылдырар. Угаанывыс аайы-биле ааскежиктиг азы хилинчек-човулаңыг бооп болур бис. Олаас-кежик азы хилинчек-човулаң деп бодап турар чүүлдеривис чүглө угаанның күжү-биле бооп турар.

Мындыг хевирлиг миннишкинер араатан амытаннарда безин бар. Олардан кижилер боданып билири-биле ылгалдыг. Ындыг болганда, кижилерниң миннишкини күштүг болур. Араатан амытаннарның хырны тодуг, аш звес үезинде тамчыктыг, сулу чоруулар. Кижилерде шуут сыр

УГААН-МЕДЕРЕЛДИҢ БАЙДААЛЫ БОЛГАШ КАДЫКШЫА

Сөөлгү он алды чылдың дургузунда бистер янзы-бүрү билиглиг эртемденнер-биле он ийи эртем конференцияларын эртирип, боттарывыстың дуржулгаларывыс болгаш билиглеривис-биле үлөжи келдивис. Янзы-бүрү шинчилелдерниң түннелинде кижиниң сагыш-сеткилиниң байдалы биле ооң кадыкшылы харыл-заалыг деп түннелге эртемденнер келген. Бир-ле кижиге ынак болгаш кээргел сеткилдиг турувуста, бистиң мээвистиң солагай талазы идепкейлиг ажалдай эгелээр. Мээниң солагай талазының эки ажылы бистиң кадыкшылывыска дыка улуг дузаны чедирип турар. Биология-даа талазы-биле алгаш көөрге, ынакшыл болгаш кээргел сеткил кижиге чүглө сагыш-сеткилдин звес, а мага-боттуг кадык-

Делегейде шажын-чүдүлгелер хөй. Олар кижилерге чүү болуп турарыл? Олар – бистерни камгалаар, бергедеп, човулаңга таваржы бергеш, дуза дилей бээр чүүлүвүс-түр. Олар – хилинчек-човулаңдан адыр-лып алыры-биле авырал дилей бээр чүүлүвүс-түр. Олар – аас-кежик чедип алып дээш, көрнү бээр чүүлүвүс-түр. Буддизмде Дхарма азы Будданың Өөредии дээрже бистерни кармадан (үүлө-салымдан) болгаш клешалардан (сеткил-сагыштың эки звес талаларындан) камгалаар чүүл-дүр.

Клешалар дээрже сагыш-сеткилдин багай талалары-дыр: кылык, килең, хандыкшыл дээш, оон-даа өске. Бистер шуптувус карманың (үүлө-салымның) болгаш сагыш-сеткилдин багай талаларында алзыпкан чоруур бис. Шуптувус аас-кежик күзеп турар болганывыста, Өөредиг бисти хилинчек-човулаңдан хостап, аас-кежик чедип алырынга дузалаптар деп идегел-биле Дхармаже көрнүп турар бис. Очаландан (бүгү-ле бар чүүлдерниң, амыдыралды, алыс бойдузу хилинчек-човулаң деп билер-ле болгай силер. Шак ол хилинчек-човулаң долган дугуйдан, дескиндириг тырыкыдан) хосталып алып дээш, Өөредигже көрнүп журувус ол.

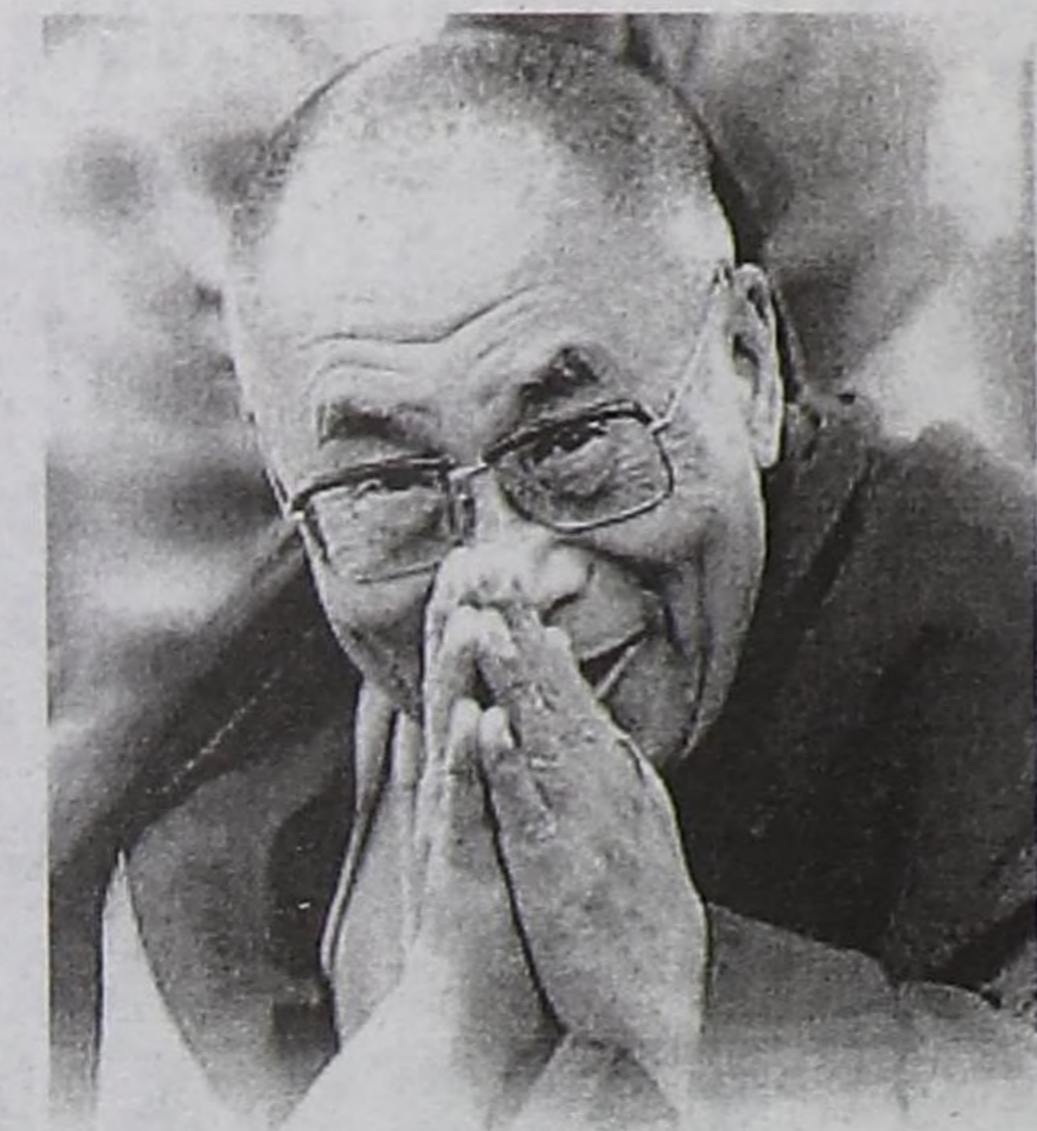
дедир. Кижиге эгээртинмес бай-шыырак, алдар аттыг, аш-чем, идик-хеп, эт-херексел талазы-биле берге-дээшкин чок-даа болза, ол болганчок-ла хилинчектени берген чоруур.

Мээң Европада, Америкада дыка бай өнүктүрм бар, ынчалза-даа олар боттары аас-кежиктиг бис деп шыдавастар. Шоолуг бай звес, ынчалза-даа угааны оожургалдыг, боттары сула, аас-кежиктиг-даа өнүктүрм бар. Моон алгаш көөрге, мага-боттун миннишкинери кол звес болур-дур. Анаа көөрге, ааскежикти азы хилинчек-човулаңы угаан-медерелдин канчаар билип турары чугула болур. Бо дээрже боданырының аргазы, бисти долгандыр чүүлдерни хүлээп ал турарывыс ол болур. Мага-боттун човулаңы угаан-медерелди базып шыдава. Анаа көөрге, сеткилинде аас-кежик бар кижиге мага-боттун кандыг-даа эпчок чүүлдерин базыптар аргалыг. Угаанның долу оожургалын чедип алыры-биле Өөредигже көрнүп, чүдүлгеге келири эргежок чугула.

УГААН-МЕДЕРЕЛДИҢ БАЙДААЛЫ БОЛГАШ КАДЫКШЫА

Оон ыңай чаа түрүт-түнген чаш уругну иезинден каш неделя дургузунда чарбас болза, оон мээзиниң сайзыралыңа дыка эки салдарлыг болурун эртемденнер база тодараткан. Ада-иези найыралдыг өгбүлелерниң уругларының мага-бот болгаш угаан-медерелиниң сайзыралы база эки болур, чүге дээрже олар аас-кежиктиг. Ада-иези кезезде маргыжып, алгыжып, уруг-дарыынче сагыш салбас өгбүлелерниң уругларының сайзыралы кошкак, өөредилгези эш-өөрүндөн чыдып калган боор. Харын-даа өзүп келгеш, боттарының ажы-төлүңге база сагыш-сеткил талазы-биле хамаарылгазы өзүп куду болур. Эки сеткил өөскүдүп алыры оларга дыка берге.

ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ АРЫГ ӨӨРЕДИИ - ЫНАКШЫА БОЛГАШ КЭЭРГЕЛ СЕТКИА

Төрүттүнүп келгенинден бээр өлгүжө чедир кижиге өскелерге ынакшыл болгаш кээргел сеткилдиг болуп,

өскө кижилер оон бодунга база шак-ла ындыг деп бодап чорууру кижиге дыка чугула.

ЫНАКШЫА БОЛГАШ КЭЭРГЕЛ СЕТКИА

Ынакшыл болгаш кээргел сеткил тыпты бээр кылдыр сыкыртыптар арга бисте чок. Акша тутуп алгаш, садыгдан барып, бир килограмм ынакшыл болгаш кээргел сеткил садып ап база шыдава. Бис ындагы сеткилдер кылып турар заводтар база чок. Ынакшыл биле кээргел сеткил кижиге хенертен база тыпты бербес. Караавыс шийип алгаш, бичи кады тейлээр болзурсса, дораан-на кайын өскөргө, мага-боттун миннишкинери кол звес болур-дур. Анаа көөрге, ааскежикти азы хилинчек-човулаңы угаан-медерелдин канчаар билип турары чугула болур. Бо дээрже боданырының аргазы, бисти долгандыр чүүлдерни хүлээп ал турарывыс ол болур.

УАУР-ДЕДИР

ХАМААРЫЛГАЛЫГ ХАРЫЛЗАА

Россияда янзы-бүрү чүдүлгелер бар: христиан, ислам, индуизм, буддизм. Чүдүлгө талазы-биле көөр болза, олар шупту-ла чаңгыс-ла чүүлдерни — шуптувустун кижизиг, ынакшылдыг, кээргелдиг болгаш өскелерге шыдамык болурувусту чугаалап турар. Олар бот-боттарындан көрүш, өөредиг талазы-биле ылгалып турар, ынчалза-даа кол чүүл талазы-биле тудуш. Ынчангаш аңгы-аңгы чүдүлгелерниң чаңгыс звин тып алыры чугула.

Шажын-чүдүлгө талазы-биле хөй айтырылгарны барын билер силер. Ол болдунмас уjurлуг чүүл-дүр. Боттарын буддистер, христианнар, мусульманнар бис дижип турар кижилер боттарының чүдүлгелериниң кол дүрүмнерин сагы-вайн, дыка багай чүүлду кылып турарлар. Билип алган чүдүлгелерниң кол дүрүмнерин сагыр уjurлуг силер. Ооң кадында өске чүдүлгелерни сонургап көөрү ажыктыг, мен мону катип-катип кижилерге чугаалап чоруур мен. Мен

зып шыдаттынмас. Ол чүүл кижиниң иштинден болур уjurлуг.

Чүдүлгелиг, чүдүлгө чогуңдан хамаарылга чокка, кижиге бодунга ынакшыл болгаш кээргел сеткилди оттурар уjurлуг.

Ындыг бизурел тыпты берген соонда, кижиге бодунуң багай сагыш-сеткилинден ойталап, көөр хөөн чок чоруун болгаш кылык-киленин өөскүтпес уjurлуг. Шак ыңап тургаш, ынакшыл болгаш кээргел сеткилдин боттарывыска ажыктыын бодувустун дуржулгаларыңан көрүп каар бис. Бо сеткилдерни боттарывыска өөскүдөр болзувусту, хорадай-даа берзивиссе, бистиң хорадаанывыс анаа кырын-дан эрткен болур. Чүрээвистиң ханызында бистер оожургалдыг болур бис, чүге дизе бис эки сагыш-сеткилдиг бис.

Бир катип Австралияга чораан мен. Ынчан мени бир австри журналист чон-биле таныштырып турган. Ол мени «эки христиан кижиге деп үнелээ. Мени буддист деп билбес звес-ле болгай. Ылап шын буддист, христиан шажын өөредиглеринде демей чүүлдер хөй боорга, ооң мени ыңа дээни ол. Мен ол кижини «эки буддист» деп база чугаалап болур мен, чүге дизе, ол ылап-ла ындыг.

Бистиң делегейивисте алды миллиард кижиге чурт-тап турар. Олар шупту аңгы-аңгы сайзыралдыг, күзелдиг болгаш сонургалдыг. Чаңгыс шажын, чаңгыс өөредиг кижилерниң шупту күзелдерин болгаш сонургалдарын хандырып шыдава. Янзы-бүрү чүдүлгелиг, янзы-бүрү чаңылдарлыг болуру кончуг эки, ынчалза-даа шупту шажыннар тай-бың чурттаар уjurлуг.

Буддизм Өөредииниң кол ылгалыр чүүлү - чылдагаан-түннел харылзааны тайылбырлап турары. Чылдагаандан түннел үнер. Бүгү-ле бар чүүлдер шупту чылдагаанныг болур. Ол ылап-ла ындыг деп чүвени боттарывыстың дуржулгаларын шынзыдып болур бис. Чылдагаан өскерли бээр, түннел база өскерли бээр. Чылдагаан өскерлир-де база чылдагаанныг болур. Ол төнчү болгаш эге чок харылзаа-дыр. Чүглө

буддизмде бүгү-ле чүүлдун тыптып келген чылдагааны бар дивейн тур мен. Делегейде бүгү-ле чүүлдер удур-дидир харылзаалыг. Буддист аажы-чаң азы буддистти шингээди дээрже өскелерге хора чедирбеси болур. Өскелерге дуза көргүзүп шыдава болзувусту, оода хора чедирбес уjurлуг бис. Бистиң мага-бодувусту болгаш чугаа-домаавыстың-кылдыгыларын шуптузу угаан-медерели-вистен хамааржыр.

ЫДЫКТЫГ ШЫН

Будда дөрт Ыдыктыг Шынны ажыдып көргүскен: човулаңың Шыны (човулаңың бары шын), човулаңың дөзүнүң Шыны (човулаң чылдагаанныг болур), човулаңың соксадып болурунун Шыны, човулаңың соксадыр оруктуң Шыны (ындыг орук бар). Човулаң бүрүзү чылдагаанныг болганда, човулаңың Шыны соонда Будда човулаңың дөзүнүң (чылдагаанының) Шынын өөредип көргүскен. Човулаңың соксадып болур болгаш ону соксадыр орук бар болганда, ол ийи Шыны Будда баштайгы ийи Шынын соонда көргүзүп чугаалаан. Оон ыңай ол он ийи удур-дидир хамаарылгалыг харылзаа дугайында чугаалаан. Силерниң хүрээндө амыдыралдык тырыкы-дескиндиринин (дугуй-хүрүзүнүң) чуруунда, Очалан-ның тырыкызында, канчаар дескиндирип чоруп турары-высты көргүзүп каан. Очаландан хосталып алырын күзевиссе, ол тырыкыга төнчү чок дескинип турары-выстың чылдагааны чок кылыр уjurлуг бис.

Буддизмнің Өөредии хөй чуртта тараан: Таиланд, Камбоджа, Вьетнам, Япония, Корея, Кыдат, Тибет, Моол, Индия дээш өске-даа. Камбоджада буддизм Хинаяна (Биче Терге), Тибет биле Моолда Махаяна (Улуг Терге) хевирлерлиг. Дөрт Ыдыктыг Шынын

ХОСТААЛЫШКЫН

«Багай чүүлдер кылбайн, буянын үүледен кылып чор. Бодуңуң угааныңны тиилеп, оожургадып ал. Мээң Өөредим ол-ла-дыр» — деп, Будда чугаалаан. Ынчангаш човулаңны күзевес болзувусту, човулаңың чылдагаанын тургуслас уjurлуг бис. Оон ыңай бодувустун угаан-медереливисти чагырып алып уjurлуг бис. Чагыртынмаан угааның кол чылдагааны – клешалар (сагыш-сеткилдин багай талалары) багай хөөн болур. Бодувустун багай сагыштыг хөөнүвүстү чагырып ап шыдаптар болзувусту, угаанывысты чагырып ап шыдаптар бис.

Багай хөөннерниң көзүлбейн баар үелери база турар. Чижээлээрге, чеже-даа хорадаачал болзувусту, эртен оттуп кээрделе, хорадап азы шугулдап оттуп келбес-ле болгай бис. Ол чүнү көргүзүп турарыл? Кылык-килең дээрже бистиң медереливистиң алыс бойдузу эвезин, ол дээрже кылыктың угаанывыста дээпкенен чугаалап турары ол.

Бисти караңгыладыптар хөөннерниң үнер дөзү — чүвени билбеси (чүвениң алызы) азы бодунун «мен» (мен бар мен) деп чүүлден халбактары ол болур. Хүрээндө амыдыралдык тырыкы-дескиндирининин (дугуйнун) чуруун көргөн силер. Дугуйнун ортузунда чылан, дагаа болгаш хаваан чуруттуңган. Ол чурук Очаланның дазылы болур үш багай хөөн-нерни көргүзүп турар. Чылан – кылык-килең, дагаа –

Будда шупту езу-чаңылдарга хамаарыштыр чугаалаан. Эгезинде олар пали дылга тайылбырлат-тынган турган. Ол дээрже Хинаянаның судурларын бижээ индий дылдарнын бирээзи-дир. Махаянаның судурлары санскрит дылда бижиттинген.

Индияга Наланданың дыка улуг институту турган. Анаа дээди, Нагаржуна ышкаш денелдиг Башкылар өөренип база башкылар чораан. Шак ол хүрээндө буддизм Тибетке чедип келген. Тибет буддизм дээрже Наланда институтунун Өөредии, езузу-дур. Ол Өөредиг долузу-биле хевирлеттинген, төнчү, ханы уткалыг келген. Ону ийи дыл кырынга чорудуп турган. Тибет буддизмде Хинаяна-даа, Махаяна-даа бар. Чам-дык кижилер тибет буддизмни ламаизм деп турар. Ол шын звес. Бис Наланда институтунун салгакчылары-дыр бис.

Буддизмнің шупту школаларында чылдагаан-түннел харылзааны чаңгыс аай билерип турар. Уш денелдин билерип алышыкы бар. Эң бөдүүн билиг: чылдагаандан түннел тыптыр. Дараазында билерип алышыкы — бүгү-ле чүүлдер (болууш-куннар) кезектерден тургузтуңган. Уз дугаар билерип алышыкы эң-не нарын, ол квантовая физикада тайылбыр-биле дыка демей.

хандыкшыл, хаваан – чүвени билбеси-дир. Кылык биле хандыкшыл чүвени билбесинден тыпты бээрин илередип, чылан биле дагааның кудуруктары хаваның аксында турар кылдыр көргүскен.

Чүвени билбеси деп чүл? Чүвени билбеси аңгы-аңгы чадаларлыг, денелдерлиг болур: нарын болгаш бөдүүн. Эң-не нарыны – бистиң көрүп турарывыс-биле – бир объектини, шынап-ла, бар кылдыр хүлээп алыры. Чижээлээрге, силерни бодуңуң көрүп турарың, шынап-ла, бар объекттилер кылдыр көөрүм. Шак-ла ынчалдыр силер мени база, шынап-ла, бар кылдыр көөр силер. «Бо Далай-Лама-дыр» деп бодап турар силер. Бо байдалды шинчилеп сайгарып көрүңер. Ылап-ла чүү Далай-Лама болуп турарыл? Ооң мага-боду бе? Ооң угааны Далай-Лама бе? Далай-Ламадан өске, ылгалдык чүүл Далай-Лама болуп турар бе?

Бодувусту, шынап-ла, «мен» бар мен деп бодап тура, «мен» деп чүү чүвөл ол деп боданыр уjurлуг бис. Ол бистиң мага-бодувусу бе? Бистиң угаан-медереливисти бе? Азы мага-бот болгаш угаан-медерелден өске бир чүүл бе? Шак ол «мен» деп чүүлду тыварын оралдашыңарда-даа, тыппас силер. «Мен» дээрже анаа бодаттынган чүүл болур, ол ылап-ла бар чүүл звес-тир.

Олардан хосталышыкын езулуг Дхарма-Өөредиг-дир. Декабрь 3-те үнген «Известия Калмыкийи» солундан очулдуңган.

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң делгелге залында эрте-бурунгу тожу өгбелерниң чурттап чорааны тос чадырын делгээн.

Ооң иштинде иви кежи чадыг кырынга олуруп алгаш, чадыр иштин топтап ораарга,

кижи 19-ку чүс чылдагы эрте-бурунгу Тожуда чеде берген дег апаар. Даштын хаядаштыг, чааттыг тайгалар бедип үнүп, баарында чүс-чүс ивилер оьтаан, оларны хараан чадырның ээзи ам дораан кирип кээр-даа ышкаш сагындырар.

*Чаа үнген Дагаа чылы,
Чаагай кежиин хайырлазын!*

ТОЖУЛАРНЫҢ ТОС ЧАДЫРЫНДА

Чадырның дөрүндө алажы ыяшта тос кавайны аскан. Ооң чоогунда дырбактыг, бөрү, дилги, ас, киш дээш, өске-даа үнелиг кештерни салган. Одагда ожу-паш кыдыында одуш (тос деспи) иштинде тоорук сайлаар докпак, шишкиш, дөжээ кидирээшти ээзи ам чаа салып каан дег. Тостан даарап, ыяштан онгаштап чазааш, хараган шопту-биле кадап тургаш, адаан тос-биле дүптөл каан улуг-биче сооларның (хууннарның) хөйү аажок, кандыызы-даа бар. Оон ыңай кештен кылган көгээрлер, ыяш, тос аяктар, тавактар каш-даа бар. Оларның бирээзинде хүлден чаа эскен хөмгөн кулурну (хлебти) салып каан. Өске одушта шортандан эгелээш улуг-биче балыктар. Хымыш, шүүр, тос-карактар база алажы ыяшта астынгылаан. Ай казар озук, ай сугар кымзаар деп хапты база кожа салып каан.

Чадырның дөрүндө кавай үстүндө ине, хендир, хачы, чүс-күк суггар бичи инекекти аскан. Дөрде иви кежи чадыг кырында тожу аңчыларның кедер бөрттерин чыскаай салган. Чадырның солагай талазында ча, согун, аяны кожа-кожа кылдыр салып каан. Оларның чанында багманчак азар ыяш аскыларны алажы ыяштарда бижыгалаан. Чадырның иштики алажы ыяштарын өттүр ону шып каан калбак тостар көстүп турар. Тостарны база бот-боттарында тудуштуу даараан. Калбак-калбак кылдыр шыпкан тостарның кырында база катап алажы ыяштар-биле бижыгалаан. Хат-шуурганга-даа алыспас, дыка бижыг.

Чадырның даштында тожу аңчыларның балыктаарда сугга салдар ыяш-биле даап каан салын ханада чөлей тургускан. Оон чанында балыктаар серээ, илбек, тыртпа тургуза салып каан. Тургуза шашкан ыяштарда аскылаан идиштерниң, одуштарның адаанда ивиге ээртээр эзерни, бичи уруглар олурар ермээш деп эзерни салып каан. Ивиге ээртел каан ермээштен бичи уруглар черле белен чайылбас. Оон ыңай иви анайының бажынга мончар кылдыр кедирер мөңгү деп чулар, хөм этээр далгыг безин дыка солун, онзагай.

Кижини эрткен үеже аппаар хуулгазын бо оран-саваны, оон иштики дериг-херекселин кылып тургускан мастер Тожу күдээзи, аңаа дыка хөй чылдар чурттаан, алыс боду Чаа-Хөл кожууннун

Тос чадыр.

Ак-Дуруг чурттуг Сундуй-оол Монгушович Арантол бооп турар. Эртемниң аайы-биле Тожу, Тес-Хем, Эрзин кожууннарга садыг килдизиниң эргелекчизи болуп ажилдап чораан-даа болза, ол Тожунун үндезин чурттакчыларның амыдыралын аныяндан тура сонуургал чораан. Ол кай-гамчык мастерниң чазаан, тостан, алгы-кештен даараан кылыгларындан Тожунун чонунун амыдыралының онзагай талаларын кандыг-даа кижилер эскерип сонуургай бээр.

Ам ол Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бичи булуңунда тожу амыдыралдың бичи хензиг кези — тос чадырга Шагаадан байырлап, "чуртта" кааптаалыңар. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бойдус килдизиниң эргелекчизи Лаида Кара-ооловна Монгуш, эртем ажилдакчы Валерия Чашооловна Доңгак өгбөзи Сундуй-оол Монгушович Арантол-биле ук буянның чадырның эзелери бооп, Шагаалап келген чонну уткуп, хүлээп турлар.

Музейниң эртем ажилдакчылары аңаа тожу чоннун кол езулалдары иви малды ыдыктаарын, адыгы аңаарын сценажыдып көргүскен. Иви ыдыктаар аваның ролун музейниң кадрлар килдизиниң эргелекчизи Александра Ичиновна Салчак тергиниң эки күүсеткен. Ивини ыдыктаарда оон мойнунга ыдык мончар кедирип, тос чадырны үш долгандыр чедер, чадыр эжийнге, хүн үнер чүкче ивини үш удаа тейледир, салып чорудупкаш, соонче сүт чажып, йөрээл чугаалаар. Ижээнде адыгы (херек кырында адыг кезин) "тожу өгбө" Сундуй-оол Монгушович "хемчик чурттуг кү-

Тос чадырның ээзи.

Оюн-концерт.

дээлери" ук музейниң чырыдыышкын килдизиниң эртем ажилдакчылары Алик Дарый-оол, Саая Мерген олар-биле эрес-ле аңаан. Аңчыларның ижээ аксынга черже кирип хап каан иви адыр ыяжындан бажын уштуп үнүп чадал орган адыгының хаваанче аңчы Мерген Саая ча, согун-биле чаңгыс аткан. Адыгының кезин тожу чаңчыл езугаар оон изин баштай көргөн Сундуй-оол Монгушович "алган", адыгының эм болур өдүн Хемчик чурттуг аалчы күдээге берген. Ук чаагай чаңчыл тожу аңчыларынның биче сеткилдин, экииргээн, буянның чугаалап турар.

Оон соонда Кызылдың 5 дугаар школа-гимназиязының өөреникчилериниң "Салгал" ансамбли "Оо дыңгыл-дыңгылдай", "Чекпелимни" деп ырларны тыва хөгжүм херекселдери-биле үдеп ырлажып, Тожу чонунун аас чогаалының йөрээлдерин чугаалап турганнар. Тожу чоннун чаагай езу-чаңчылдарының дугайында ук культурулг хемчегни башкарып эрттирген музейниң бойдус килдизиниң эргелекчизи Лаида Кара-ооловна

Монгуш, Тожу чурттуг композитор С.И.Бадыраа база-ла ол кожуун чурттуг чораан чогаалчы Л.Б.Чадамбаның уруу А.Л.Чадамба солуну-биле чугаалап турган. Оюн-көргүзүг соонда сургуулар иви шалбалап, тебек теп, кажык адып, салаа-биле "Чылгычы өө" деп оюннарны ойнаан.

Тожу чоннун Шагаазының соонда Тываның ат-сураглыг чогаалчызы, этнограф эртемден М.Б.-Х.Кенин-Лопсан-биле ужуражы кааптым. Тожу тос чадыр кылыр дугайында бодалды ол идип үндүрүп, ус-шевер С.М.Арантолга чагыгы кириген. Мастер чайгы тос чадырны кылгаш, тургузуп берген. Ам кышкы хөм чадырны, хөм ишти чурттуг тожуларның чөвүрээ чадырын кылып турарын дыңнатты.

ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде чүгле хөй экспонаттар чыгынган эвес, тыва чаагай чаңчылдарны чыып бижип, картотекалааш шыгжааны ук музейни төөгүнүң алдын шыгжамыры деп үнөлөп болур-дур.

Борис ОНДАР.

АНЫЯК- ӨСКЕНГЕ САГЫНДЫРАЙН

Тыва чонувустуң хүндүткелдиг байырлалы — Шагаа бүдүүзүндө өгбелеривистиң шагдан бээр сагып чораан чаңчылдарын аныяк-өскенге сагындырып, ону эдерип чорзун дээр күзел-биле бо чагааны солунче бижип олур мен.

Келин уруг биле бээ кижиниң аразында сагып, хүндүлөжип чорааны болза: бээниң эзерин кенни аътка ээртетес, аңаа олурбас; чылгы баштыңы аът чеже-даа чааш болза, херээжен кижилер ону мунуп болбас; бег кижилер огу, кенниниң орун-дөжээниң чанынче чоокшулап болбас; кенни база ындыг.

Ашактыг херээжен кижилер холун ооргазынга чүктенмес, өөнүң ишти эр кижилер багай болур, боду дулгуйак болу берип болур дижил. Херээжен кижилер ашааның будун артавас. Эр улус ооргазынга холун чүктенмес, чадаларының демдээ ол дээр. 40 хар четпээ эр кижилер сал үндүрбес, арага ишпес. Эр-херээжен-даа улус сыгырып чорбас, дүне болза аза медээзи дээр, хүндүс болза чадараарының демдээ дижил. Дүне кижилер адавас, кыйгырбас, дүне чер дагдадыр маңнапас.

Өгже кирерде бижээ дүжүрүп алыр. Аалга келгеш, дораан өгже кире бербес, улус үнүп кээп, "кирип моорлаңар" дээр манап алыр. Аалдар чаны-биле шаап эртпес. Ушкан ыяштың саадын үш хонуктан хооруп болбас.

Ырар чер чоруктуг кижилер аалдан үнгеш, хая көрүмөс. Арт кырынга келгеш, идик-хөвин келген уунче көрнүп кактаныр, эзер, чонаан база кактаар. Сылдаңгы-сырынгы, думаа-ханаа аңаа чыдып калзын дээни ол. Саарзык хонук чер чорааш, аалче кирбес, аргажок апарза, үш ожу дагы салгаш, от кывыскаш, ара хонган черим бо деп одагаланыр. Чорук чоруурда дааранмас. Дириг кижилер ыяш, даш сыртанмас.

Куда, дуйну кыжын эрттирбес. Эртемчелниң чартыын өлүг, суг далай доңган, ыяш, сиген оңуп, куураган үе-дир. Хек эдип, аң-мең, куштар чанып кээп, ак чем элбек, чечек-чимж үнүп келгенде, куда, дой дүжүрүп, оваа дагырыр. Чаңгыс чылын ийи кызын азы ийи огулун өглөп болбас. Орай күзүн уруг кудалап-даа, ону келин кылдыр берип-даа болбас.

Кижилер мөчээнде орнукушудар хүнүн лама башкыларга тодарттырып алыр.

Чарааш, чаагай аажы-чаңныг, эки сеткилдиг болунар.

Шагаа-биле, чонум!

Очур МОНГУШ.

*Улуг-Хем кожуун.
Хайыракан суур.*

БАШКЫГА ИДЕГЭЭР МЕН

Башкы дугайында хөй эвес чүүлү "Шын" солунга үндүрерин редакциядан диледим.

Ынчан 1995 чылдың кыжынында Кызылда ийи каът ниити аарыглар эмчизинге чыткан мен. Бир хүн Тибеттен келген башкы ийи дугаар каътка номчулга кылып деп, медээ дыңналган. Ынчан аныяк — Лобсанг Тхуптен башкыны бир дугаар көргөним ол. Агана башкының очулгазы-биле ол башкының чугаалаан чүүлдери бажымга ол-ла хевээр сиңнигип

артып калган. Чижээлээрге, "Хамык ужу кижиниң сеткил-бодалында. Үргүлчү кижилерге эки чүве бодап, сеткил-сагыжы оожургалдыг чоруур болза, кижилер белен аарывас. Ынчангаш бир дугаарында сеткил-сагышты чаартыр херек. Сеткили чырык, сергек кижини эмчилер безин дүрген эмнээр" дээнин аарыг улус дыка деткип, хүлээп ал турган.

Оон ыңай башкы Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның амыдыралы, Өвөрдиглериниң дугайында дыка солун лекцияны номчаан. Бурганга тейлээрде чаңгыс бодун бодавас, мээң чонум, чырык черде

амылыг-ла чүүлдер шупту мөндү-чаагай чорзун деп тейлээрин хөлчөк чагаан. Ол кыжын дыка соок болган. Чылыг чурттан келген башкы дегдиргеш, эмчиге чытканы ол.

Ол хевээр Лобсанг Тхуптен башкыны таныыр, оон номчулга кылган черлеринче үргүлчү баар апарган мен. Баштайгы тыва хуурактары белеткээринге оон дыка улуг ажилды кылып киришкени көрүп, дыңнап-даа келдим. Башкы чокта чаа 39 харлаан. Ам-даа аныяк башкы моон-даа соңгаар тыва чоннун хөй-аьдын көдүрүп, дээштиг номчулгаларны кылып

дээринге идегелим улуг.

**Надежда КУУЛАР.
РФ-тиң улустуң артизи.**

ЧЫЛ ЧЫМЧАК БОЛУР

Бо чылын көксүмээр 4 ногаан меңгилег, ыяш Дагаа чылы кел чыдар. Февраль айнның 9-та ол долузу-биле дүжүп кээр. 2005 чылда төрүттүнер оол, кыс уруг ыяш Дагааның 4 ногаан меңгизин ап чаяаттынар. Ынчангаш бичи уруглардан эгелээш, 85 хар чедир назылыг кижилер оваарымчалыг болуп,

хүрээ-хиитке кирип, ном номчудар болза эки. Оон ыңай 16 хар четкен оол кижээ чыл арай аар болуп болур. Дагаа чылында чыл, меңги арыглаашкынын лама кижилер чорудар. Хам кижилер от, суг, оран, чер дагырыр. Күштүг хат-шуурган хадып, суггур чаб чаап, чаңнык дүжүп болур. Чыл чымчак бооп, тараа-быдаа элбек болур.

Дагаа чылында, аргалыг-ла болза, улус-биле аас-дыл кылас болза эки. Мал-маган өзүп, семирив, ак чем элбек-ле турзунам.

Таш-оол КУНГАА.

Эрзин кожуун.

САЛЧАК ТОКАНЫҢ ТӨӨГҮЛҮГ НАМДАРЫ

(Уланчызы. Эгези №9, 10, 13
"Шында").

Моон алгаш көөргө, ханныг репрессияларны Москвадан ССРЭ-нің ИХЯ-зы дорт удуртуп турган-дыр. Совет чөвүлекчилер, инструкторлар Тывада чүү болуп турарын төпче дыңнадып, тыва удуртукчуларның аразында ниитилел хөгжүлдешин дугайында чөптүг каржылгазын чаңгыс талалап, коммунисттик идеология, аңгы туружу-биле үнелеп, бай уктуг кижилерни "чоннуң дайзыннар" кылдыр санап, яды уктуг дүжүмөттөр чеже-даа частырыг кылырга, билбээчеп, оларны харындаа деткип, дузалажып турганнар. **"Коминтернниң болгаш ВКП(б) ТК-ның дузазы-биле Чүрмит-Дажының удуртканы контрреволюстуг бөлүгелди узуткаар аргалыг болдувус"** деп, С.Тока 1941 чылдың февраль 27-де бижээн намдарында айтыпкан.

С.Тока 1938 чылдың октябрь 16-да бодунуң удурланчыларын чарлып алза-даа, каргыштыг репрессиялар ооң-биле доозулбаан, халдавырлыг аарыг дег, жоуннар, сумуларжы шилчи, дөртен чылдарны төндүр, бежен чылдарның ортан чедир кижилерниң караанын чажын төп келген. Долу эвес сан-түн-биле алырга, Тывага репрессиялардан 1214 кижи когараан, оларны 930-ин агарткан, артканның херектерин эде көөрү-биле РФ-тиң Прокуратуразынче чоргускан. Тывага репрессияларның кол күткүчүзү ССРЭ-нің ИХЯ-зы болза-даа, ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С. Тока, ИХЯ, ооң сайыды О. Полат болгаш өске-даа удуртукчулар аңаа идепкейлик кирип турган.

Ол үеде будүү дыңнадыр, швишкинээр, нүгүлдээр, хоп-чип тарадыр чорук хөлчок нептерээн турган. Ылангыя КУТВ-тун студентилери "Ада Токаже" чагаа бижип, эш-өөрүнүң база Тываның элчин черинге барган даргаларның эзирек-элээр шын-меге чугааларын бирден-бирээ чокка дыңнадып, сөөлүнде барып кижилерниң бактажырынга, оон кедерезе "контр" деп санадып, херек оттуруарынга чедирип турган. Бо дугайты будүн дептерлер дег документилер Тываның күрүнне архивинде шыгжаттынып чыдар. Ынчал кээрге репрессияларга чүгө ТАРН-ның удуртукчулары эвес, а чоннуң кезик-чамдызы база киржи, ол дээш моральдыг харысалгага онаажыр ужурулг.

7. Арга-даштыг мээң-не чуртум, Авыралдыг чазак, Намым. Айтып турар, сургап турар Адавысты Токаны".
(Ырыдан үзүндү).

Салчак Тока кара чажындан ажилдап өөрөнгө, эрес-кежээ, сагынгыр-тудунгур, даанган ижинге харысалгалыг кижи дээрзин ооң кады ажилдап чораан эш-өөрүндө дыңнаан мен. Төрээн Тыва эвээш хайы хире шыдамык туржуп чораанын ооң 1940 чылдың июнь 21-ден 1944 чылдың октябрь 11-ге чедир бижээни "Хүн демделелдеринден" номчул болур (С.Тока. Чогаалдар чыындызы, I том, Кызыл, 1976, арын 193-326). Салчак Тока 1940 чылда ийги орус кадайындан чарылгаш, Хертек Анчымаа-биле өг-бүле тудуп, оон ийи оолдуг болган.

Ооң Тываның нам, чазаан удуртур болгаш организастаар салым-чаяны Ада-чуртун Улуг

дайынынын үзүндө долузубиле илерээн дизе, хөөредиг болбас. ТАР-ның 1941 чылда Конституциязын езугаар ТАРН бүгү-ле хөйниити организацияларның база күрүнне черлериниң удуртукчу күжү болган. Ынчал кээрге С. Тока тыва нам, чазактын баштыгы турган-дыр.

1941 чылдың июнь 22-де ТАРН ТК-ның Политбюрозунга дайын эгелзээн дугайында чугаалашкаш, ол-ла хүн кежээ Улуг Хуралдың ажылын эгелзэрин айтыпкан. ТАР-ның чазанын дайын эгелзээн дугайында дыңнадыын С. Тока кылган соонда, Улуг Хурал "Тываның арат-чону бодунуң революстуг нам, чазаанга баштадып алгаш, фашисттик халдакчыларны туюлунга чедир чылча шаап, тиелээр дээш демисежип турар Советтиң арат-чонуң ол демиселинге бодунуң амы-тынын харамнанмай, бүгү күжү-биле болгаш аргалары-биле демисежиринге белең!" деп медегелди хүлээп алган.

1941 чылдың июль 25-те ТАРН ТК-ның Политбюрозу база Сайыттар Чөвүлели ССРЭ-же садар мал бажынын планын 50 хуу көвүдөдип, Совет Эвилелинге өрени эрте төлээрин, ССРЭ-же үндүр садар тарааны көвүдөдирин база Кызыл Шеригге дайынчы самолеттар садар бир сая акша түнүг чээли облигацияларын парлап үндүрерин шийтпирлээн.

С. Тока 1941 чылдың июнь 26-да ТАРН ТК-ның пленумун чыылдыргаш, улус ажил-агыйын дайын үезиниң негелделеринге дүүштүр эде тургузарын дугурушкан. Эрги бүдүрүлгелерни алгыдар, чаа бүдүрүлгелерни ажыдар, бар дериг-херекселдерни чөп ажылаар, камнаар, мал, чер ажылынын продуктулуун көвүдөдирин пленум айтыпкан. Оон ыңай күрүнени иштики корум-чурумун быжыглаар, элең-халаң, ажил чылзыр, дүжүмөтсиг чорук-биле шыңгы демисежир дишкен.

ССРЭ-нің чазы 1941 чылдың декабрьда Кызыл Шеригге херек идик-хепти, аьттыг шеригниң дериг-херекселдерин, хаактарны Тывага көвүдөдир бүдүрериниң аргаларын тып көргөн болза деп күзелин илергейлээн. ТАРН ТК база ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели ол дилегни изии-биле деткип, ол бүгүнү ТАР-ның бюджетиниң күсели-биле бүдүрүп, фронтунуң тускай чагы кылдыр көөр дээн. Тыва дайын үезинде Кызыл Шеригге 50 муң хире аьттарны, ниитизи-биле Совет Эвилелинге 600 муң баш малды, 1984 пуд үстү, 2976 пуд дүктү белекке берген.

ТАР-ның удуртулгазы 1942 чылдың февраль 19-та фронтуже 25 вагон белекти чорударын шийтпирлээн. Салчак Тока баштаан төлээлер бир эшелон белектерни фронтуга чедирер дээш апрель 2-де үнүпкөн. Оларны апрель 22-де Барын фронтунуң штавынга Г.К. Жуков баштаан генералдар чылыбы-биле хүлээп алган. Генерал Жуков Токаны көрүп кааш: "Оо, бис таныш улус болгай бис, силер ТАРН-ның Улуг Хуралында аалдап барганыңарда, Моолга кады чоруп турганыысты ам-даа утпаан мен" дей тыртып каан. Жуков 1939 чылда Моолдуң Калга хемге япон дайынзырактарны чылча берген совет шеригниң командылакчызыла болгай.

С.К. Тока Биче Хуралдың Президиумунуң өмүнээзинден бөлүк генералдарга, ужудукчуларга болгаш чадаг шеригжилерге ТАР Орденин тывыскан. Тываның төлээлери Истра, Волокаламск болгаш Можайск хоорайларга барып,

мурнуку одурда чаалажып турар дайынчылар-биле ужурашкан. Май 4-те С.К. Токаны ССРЭ-нің даштыкы херектериниң улус комиссары В.М. Молотов хүлээп алган. Ол-ла хүн ССРЭ-нің Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М.И. Калинин аңаа Ленин орденин тывыскан. Төлээлер оон черчуртунче чанып келгеннер.

Ол үеде С. Тока Москваның удуртулгазы-биле элзэн чоокшулажып, чамдыктары ТАР-ның ордени-биле шаңнап-даа турган. Олар өрелиг артаан. 1943 чылда ТАР-ның Иштики херектер ямызы 18 чыл болуп турда, Лаврентий Берияның ат салган дужалын езугаар Тока "ССРЭ-нің Иштики херектериниң улус комиссариатының алдарлыг ажилдакчысы" деп хөрөк демдээ-биле шаңнаткан. Өске күрүнениң удуртукчузунга ындыг үнелел чиктиг уткалыг.

Тываның чону "Бүгү-ле чүвени - фронтуга!" деп кыйгы-биле ажилдап турган. 1942 чылдың февральдан 1943 чылдың декабрь 20-ге чедир ТАР-ның чону фронтуже беш эшелон (389 вагон) он сая акша өртектиг белектерни, оон иштинде 52 муң эжеш хаактарны, 12 муң эжеш кидис идиктерни, 10 муң тускай белектерни, 67 тонна дүктү, элзэн каш муң тонна чыжыргананы чоруткан. Дайын үезинде тыва чонунуң материалдыг дузазы-ның ниити түңү 19 сая акша азы совет рубльче шилчидерге, 66,5 миллион рубль болган.

Тываның герман фашизм-биле демиселге төлептиг үлүүн барым-даалааш, ССРЭ-нің Дээди Советиниң Президиуму 1944 чылдың август 11-де ТАР-ның бөлүк мурнакчы малчыннарын, ажилчынарын, нам болгаш күрүнне ажилдакчыларын шаңнаар дугайында чарлык үндүргөн. ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С.К. Тока ийги Ленин ордени-биле шаңнаткан.

Маадырлыг Кызыл Шеригге дузалап, дайынга эки тура-биле кирип күзелин илереткен кижилер база тывылган. 1943 чылдың май 20-де тыва эки турачы танкистер, сентябрь 1-де капитан Түлүш Кечил-оолга башташкан эки турачы аьттыг шериг эскадрону фронтуже аьттангыпкан. ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С. Тока баштаан удуртукчулар оларны дайын шөлүнчө үдөп, чагыг-сүмезин берип, төрзэн Тывазынче амырменди ээл келирин күззэн. Тыва танкистер Украинаны, Молдавияны, Румынияны, Венгрияны болгаш Чехословакияны хостаарынга идепкейлик киришкен. Танкист Хомушчу Чүргүй-оол Совет Эвилелинин Маадыры болган.

Капитан Кечил-оол командылаан эки турачылар 6-гы гвардейжи аьттыг шериг корпусунуң 31-ги полугу-биле 1943 чылдың декабрьдан 1944 чылдың март чедир немецтерниң тылдары-биле дайынчы походтарга идепкейлик киришкен. Олар Ровно хоорайны хостаарынга (1944 чылдың февраль 2) онзагай шылгараан, капитан Т.Кечил-оол дайынчыларын билдилгиг, эрес-дидим башкарган. 1944 чылдың февраль 12-де Дубно хоорайның чанында Сурмици деп көдээ суур чоогунга эки турачылар өлүм чок маадырлыг чорукту кылган. Ук тулчушкунга 19 кижи амы-тынындан чарылза-даа, тыва дайынчылар 150 хире немец солдаттарны болгаш офицерлерни узуткаан. Майор Т.Кечил-оол Совет Эвилелинин Маадыры апарган. 8-ки гвардейжи дивизияның командири ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С. Тока адынга чагаа-

зында тываларны "Саян сыннарны эзиллери" дээн.

Тываны Совет Эвилелинин хүрээленинге кирип дугайында айтырыг 30 чылдарның ийги чартындан эгелзеш туруп келген. 1944 чылдың август 8-те ТАР-ның Биче Хуралының Президиуму чылгаш, Тываны ССРЭ-нің составынга хүлээп алырын совет чазак чөпшээржип турар дугайында С.Токаның дыңнадыын чугаалажып, ТАР-ның Биче Хуралының VII онза сессиязын чылдырарын шийтпирлээн. Ук сессия 1944 чылдың август 16-да "ТАР-ның ССРЭ-ге кирериниң дугайында" ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С.К. Токаның илеткелин дыңнаан. Илеткели сайгарып деткээниниң соонда Биче Хуралдың кежигүннери ТАР-ның ССРЭ-нің составынга кирер дугайында шийтпирни чаңгыс аай хүлээп алгаш, дилегни ССРЭ-нің Дээди Советиниң Президиумунга барып тыпсыр төлээлери (С.К. Тока, А.М. Чымба, О.Ч. Лопсачан) бадылаан.

ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С. Тока баштаан тыва делегация Москвага 1944 чылдың сентябрь 13-те дүне чеде берген. Ол баргаштың М.И. Калинин-биле ужурашканы кончуг солун. "ССРЭ-же хоойлу езугаар кирер деп барган ышкажыл силер - деп, Михаил Иванович эскерген. - Херек кырында силер бистерниң кижилеривис турдунар. Бистерниң-биле кады чурттап, ажилдап келдиңер". Ооң соонда мал бажы кызырлып турарынын чылдагааннарын айтыргаш, харылыарны дыңнааш, мал дээрге бистиң байлаавыстың үндешини-дир, "кандыг-даа социализация (колхоз-тажылга дээл улталыгы - автор) чоруткан херээ чок" дээн. Бо дээрге кедергей шын санал-дыр. Ындыг-даа бол, ол үеде ССРЭ-ни И. Сталин баштап, көдээниң бүгү чонун колхозтарже кири сывыртаар деп айтырышкын берген турган...

ССРЭ-нің Дээди Советиниң Президиуму ТАР-ның Биче Хуралының дилзэн хандырып, 1944 чылдың октябрь 11-де "Тыва Арат Республикалар Совет Социалистик Республикалар Эвилелининиң составында хүлээп алыр дугайында" чарлыкты үндүргөн. РСФСР-нің Дээди Советиниң Президиуму үстүнде чарлыкка даянгат, ТАР-ны РСФСР-нің составында автономнуң область эрге-байдалдыг хүлээп алгаш, РФ-тиң Конституциязын езугаар ССРЭ-нің Дээди Советинче сонгулдаларны Тыва автономнуң обласка 1945 чылдың апрельде эрттирерин доктааткан. Россияның идегелдиг хайгааралынга турган Тыва Арат Республика ам ооң шуут-ла адырылбас кезээ апарган.

Түңнел сос

Тоолзуг, каас-чараш Тожу чурттуг адыи Кадынайын хеймер огул Салчак Токаны (Тывыкынын) политиктиг салым-чолу В.И. Ленинниң коммунисттик партиязынын 1917 чылда Россияга күрүнне эргилдизин кылган соонда, Урянхайга совет эрге-чагырга тиилеп, Тывага мандаан совет эрге-чагырга-биле холбашкан. ВКП(б)-ниң база Коминтернниң айтышкыны болгаш дузазы-биле Тываның чаа төрзезин совет майыкка үлөгөрлөп бышкан. Эрги ноян, ламалар эртем-билигилг болгаштың Тываның чаа нам, чазаан удуртуп келзе-даа, сөөлүнде барып чаа төрениң идеологиязынга болгаш политиказынга дүүшпес апарган. Ынчангаш тыва сталинчилер Россияның НКВД-синиң дузазы-биле олардан чинги-биле адырып алган. Ажы-

биле чугаалаарга, консерваторларның (С. Чурмит-Дажы баштаан) төөгүлүг туружу ылап шын-даа турган болза, чаа үениң политиктиг, кеци чок тергиделин төлээлзэн сталинистерге күш четпейн, амы-тынындан, аныяк назынындан чарылган. Ол дээрге ийи-чаңгыс кижиниң күзели эвес, коммунисттик төрениң дошкун аажылы-дыр.

ТАР үезинде чонга удур эгелзэн репрессиялар оон төөгүзүнүң кударанчыг арыннары болур. Ооң алыс үнген дөзүндө И.В. Сталин баштаан коммунисттик партиянын, Коминтернниң удуртулгазы болгаш оларның айтышкынын ("Адавыстың партияның айтышкынын эдерген бис"), үлөгерин эдерген ТАРН ТК-ның С. Тока баштаан КУТВ дооскан сталинчи удуртулгазы (О.Полат, О. Байыр, Н. Товариштай, Т. Седип-оол болгаш өскелер-даа) база актыг кижилерни нүгүлдөп, мегелеп, хоптап, чашпаалап, чажыт чагаалар бижигилзэн янзы-бүрү дүжүмөттөр турар.

Ынчалзжок репрессиялар социализмниң бодунуң бүдүжүндө үнер чүве-дир. Англи философ, социолог Г. Спенсер (1820-1903) ийи чүс чыл мурнунда-ла ону өттүр көргөн. Социалистик идеал "армияның тургузуу дег ... чурум чаңгыс: чүнү кыл дей-дир, ону кыл, оон бодуң үлүүн алыр сен". "Чазый-чилби саарлыкчыларның" орнунга социалистик дүк-түмөн дүжүмөттөр сүмелээр. Социализм үезинде кижилерни шаптык чок албадар арга, дүжүмөттөрниң күштүг чагыргазы тыптыр...

Мону бөдүүн дылче шилчидерге мындыг. Ниити өнчүгө даянган бүдүрүлгө чери өөдөлөвөс боорга, "чүгө ындыг чоор, ону шийтпирлээр албан чери херек-тир аа" дээш, янзы-бүрү ямылар тургузар. Олар база чүнү кылыптар боор. Оон "биске черле кым шаптыктап турар чоор?" дээш, "дайзыннарны" (чижээ, колхозтажыр дээрге кым удурл?) дилеп эгелээр. Эрге-чагырганың хөй дүжүмөттөри буруулугларны белең тып алыр.

Ындыг төлээде ТАРН, ооң С.Тока баштаан удуртулгазы репрессияларны черле кылбазынын аргазы чок турган-дыр. А бир эвес оон чайлаар-дыр деп семзэн болза, кожавыс Моолдуң удуртулгазы ышкаш салым-хууга таваржып, ССРЭ-нің НКВД-зиниң шаажылыгыга боттары таваржыр ийик. Россияның хөй янзы дузазы-биле бурунгаар шимчеп олурган эвээш санныг тыва чон хамаанчок, боттары тускайлаң амыдырап шыдаар Европаның чурттары, Кыдат, Сонгу Вьетнам, Сонгу Корея, Камбоджа база социализм тургузар дээш репрессиялардан чайлап шыдаваан. Чүгө Югославияның удуртукчузу Иосиф Броз Тито кара чааскаан И.В. Сталинни тоовайн барза-даа, репрессияларны бодунуу-биле кылган.

Социалистик күрүнелер, оон иштинде ССРЭ, буураан соонда, бүгү-ле чурттап, оон иштинде төрзэн Тываыс база хоозуралга таварышты. Ооң эгези чоокта чаа ажып эрткенивис 90 чылдарда эвес, а XX чүс чылдың 20 чылдарында-ла салдырган. Эки-даа, багай-даа ажилдаарга күрүнөдө дузалап турган ажил-агыйларны хеп-хенертен өскүссүредди кааптарга, куруглап, хоозурай бербейн канчаар. Ында Тываның амгы удуртулгазынын дыргак караа дег хилинчээ чок.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ.

Республиканың №3 эмнелгезинде

ШАГАА БУДУУЗУНУҢ БЕЛЭЭ

Республиканың №3 эмнелгезинге Италия фирманың бүдүргени хан аштап-арыгдар чаа аппаратты эккеп салган. Санкт-Петербург хоорайда "Нефрон" деп эртем-бүдүрүлгө катты-жыышкынының директору Д.Б.Сапожников-биле 2004 чылда эмнелгениң удуртулгазының аразында дугуржулганың бүткени ол. Ооң өртгээ 990 муң рубльдиң чартыын TP-ниң Кадык камгалал яамызы төлөп каан.

Санкт-Петербургтан инженер-техник В.Д.Сергеев эмчилер биле кады.

Моон мурнунда салдыгган аппараттан чаа аппараттың ылгалы—ийи насостуг, ийи фильтрлиг болганыңдан бир сеанс иштинде ханни ийи катап аштаар. Ону ханында токсинери хөй, берге аарыг улуска ажыглар. Россия иштинде чүгле Москва, Санкт-Петербург хоорайларда бо аппаратты ажыглап турар. Сибирь регионунда бир дугаар Тывада

мындыг аппаратты эккеп салганы дээрге, аарыг кижилерниң диализиниң көргүзүлгениң шынарын экижидери-дир.

Тываның чону республика иштинден өскээр чоруп, хөй чарыгдалдар үндүрбейн, бо аппараттың дузазы-биле эмнедип алыр аргалыг болганы ол. Чаа аппарат хан базыышкынын хынаар, эмнээшкинге хереглээр хоюткуну бодунга кылыр дээш оон-даа ыңай

херекселдер-биле бүрүн дериттинген.

Санкт-Петербургтан инженер-техник В.Д.Сергеев эмчилерге аппараттың тургузуун тайылбырлап, ооң-биле канчаар ажылдаарын өөредип-биле Тывада ажылдап келген. Ыраккы Тываның чонунун кадыын камгалаары-биле Шагаа уткуштур улуг белекти чорудуп бергенинге №3 эмнелгениң коллективи өөрүп четтиргенин илередип турар.

Хан арыглар чаа аппарат.

Римма ЧАВЫНЧАК. В.БАЛЧЫЙ-ОЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ХЭЭЛИ АЛГАНЫНГА КАРАЗЫТТЫРЫП ТУТТУРГАН

Тыва Республиканың Прокуратуразы биле Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң экономиктиг кем-херек үүлгедишкени-биле демисел талазы-биле килдизи 2005 чылдың февраль 2-де дүрген истелге хемчеглерин кады чорудуп тургаш, Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы—хоорай администрациязының муниципалдыг өнчү-хөреңги талазы-биле комитеттиң даргазы

Хеймер-оол Куулар бодунун ажылдаар кабинетинге 40 муң рубльди хээлиге ал турда, тудуп алган.

Ол-ла хүн Тыва Республиканың Прокуратуразының онза херектер истээр талазы-биле килдизи Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 290 чүүлүнүң 4-кү кезээ-биле түрдүп тургаш, хээлини алганы дээш кеземче херезен оттурган. Кызыл хоорай

ның суду февраль 2-де хээли алганын каразыттырган кижиге хамаарыштыр ону тудуп хоруудаар шитпирни хүлээп алган.

Ук херек Тыва Республиканың прокуратураның оралакчызы Бадма Бадреэвтин контролонда турар. Үүлгеткен кем-херектиң бүгү байдалдарын тодарадыры-биле дүрген истелге хемчеглерин ал турар. **ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.**

ЭКОНОМИКА, ЧУРТТАЛГА-КОММУНАЛ АЙТЫРЫГЛАРЫН КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЫР

Эртем хүнүнге тураскааткан "төгерик" столдар, аңгы-аңгы хемчеглер, билдингир эртем шинчилекчилери аныктар, кожууннар школараның өреникчилери-биле ужуражылгаларны эртриген.

Февраль 4-те Улусчу чогаадылга төвүнге эртем хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралга эртем-шинчилел институттарындан, дээди өөредилге черлериниң төлээлери, студентилер зал долдур чыгып келген.

Фойеде эртем чедишкениниң делгелгезин, тыва эртем шинчилекчилериниң көргүзүг материалдарын, ажылдарын чыылганнар улуг сонуургал-биле көргөннөр.

ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелдиң директору Л.Ш.Ондар дыңнадыгны кылган. Лидия Шуртуевна бо үеде 110 аспирант болгаш 5 докторантылар диссертация камгалаары-биле белеткенип турарын чугаалаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак бо хүнде Тываның экономиказының байдалы-биле таныштыргаш, эртемденнерден амгы үеңиң чугула айтырыглары—экономика, чуртталга-коммунал айтырыгларын кичээнгеин угландырып ажылдаарын сүмелзэн. Шериг-оол Дизижикович бо чылын база 10 тергин дээн аныяк эртемденнерге дээди шаңналдарны тывыскан.

РЧЭ-ДЕН ТЕЛЕГРАММА

Бичии уруглар чогаалчызы, "Сылдысчыгаш" солунунуң кол редактору А.С.Шоюну Россиянын

Чогаалчылар эвилелиниң кежигүңү кылдыр хүлээп алган деп РЧЭ-ден телеграмма келген. А.С.Шоюн—Тывада Россиянын Чогаалчылар Эвилелиниң 30 дугаар кежигүңү болганы ол. Аңаа Тываның Чогаалчылар эвилели байыр чедирген.

Алдынай СААЯ.

ДЫҢНАТПАЙН, ЧАЖЫРЫПКАН

ТР-ниң Чазааның Даргазының чанында Хейниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелинге ТР-ниң Чазааның 2004 чылдың декабрь 31-де үндүргени № 1742 чонунуң амыдыралына эргежок чугула объектилериниң айыыл чок чоруун хандыраарына хамаарышкан айтышкынының күүселдезиниң дугайында айтырыгларын февраль 3-те чугаалашкан.

Аңаа ТР-ниң энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агыйының сайыды С.А.Барыбин ААН "Тывазнергонуң" девискээринге КТП-ге озалондук болганын, ооң туннелинде чылыг дамчыдылгазы түр соксай берген турганын дыңнаткан. Ол байдал 40 градус соокта чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының элээн каш бажыңнарын "донуруп" болур айыылды тургускан турган. "Тывазнерго" ААН-ниң удуртулгазы ол озалондук дугайын ТР-ниң болгаш хоорайның онза байдалдар албанынче-даа, Кызылдың хоорай чагыргазындан-даа, ТР-ниң Энергетика яамызынче-даа дыңнатпайн, чажырганы илерзэн.

Ук озалондуктың болган чылдагаанын илередирин, ындыг таварылгада харысалгалыг албан черлериниң харылзаазын күштелдирерин ТР-ниң Чазааның Даргазының чанында Хейниитиниң айыыл чок чоруунун талазы-биле чөвүлөл чогуур албан черлериниң удуртукчуларына дааскан.

Борис ОНДАР.

Шагаа-биле байыр чедириишкенири

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Азия төвүнүң эрте-бурунгу черинге Ай календары-биле санаар улус байырлалы — ШАГАА — Чаа чыл байырлалы-биле Тыва Республиканың чурттакчыларынга чүректиң ханызындан изиг байыр чедирдим.

Чүс-чүс чылдарның шылгалдазын эрткен, ханы уткалыг, бо чырыкылыг байырлал—бойдус чаартылгазының, бистиң сагыш-сеткиливисти болгаш чүректери-висти арыгларының байыры. Бо

чылын эрте-бурунгу тыва чернин болчукчу камгалакчызы ыяш аскыр Дагаа болур, ооң энергиязын Чөөн чүкте амыдыралды шын углап-баштаарының болгаш улуг чаартылгаларны хөөн кириериниң холбаштырыкчы күжү деп санап турар.

Сагыш-сеткиликер болгаш амыдыралыңар чаагай болуруңар, аас-кежин, тайбыңны, кадыкшылды Силерге күзедим!

Хүндүлел-биле, **Тыва Республикада федералдыг инспектор Т.МОНГУШ.**

Эргим, хүндүлүг тыва театрның хоочуннары, бүгү ажылдакчылары!

Силерни чаа 2005—Шагаа байырлалы Дагаа чылы-биле байыр чедирип тур мен. Чаа чыл тыва театрның амыдыралына бир онзагай, солун чогаадыкчы ажыл-иштиң чылы болур. Театрның коллективи бодунуң 70 харлаар юбилейлиг чылын төлөпиг уткуп алыры-биле чаа-чаа хөй чогаадыкчы ажылдарны кылыр болгаш мурнунда белең эвес сорулгаларны салып алган шудургу ажылдап турарлар. Бо буяныг, чаагай

чолдуг үзел-бодалдарыңар, алыс сорулгаларыңар Чаа чылда бүдүп-ле турзун!

Эргим театржылар! Силерниң ал-бодуңарга быжыг кадыкшылды, амы-хууда, өг-бүлелерде амыдырал-чуртталгаларга чаагай чолду, амыр эвес чогаадыкчы, артисти үүле-ижиңерге ак орукту сеткилим ханызындан күзедим.

Шагаа-биле, Чаа чыл-биле, эргим өңүктөр!

РФ-тиң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң Тывада салбырының даргазы Александр ШОЮН.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ачавыс **Калан-оол Дамдынчапович МОНГУШ** бо хүннерде 60 харлаан юбилейин демдеглээр. Ол 2 уругнун, 1 оолдун ынак ачазы, ийи уйнуктун хүндүткелиг кырган-ачазы. Ачавыс назынының дургузунда чолаачылап ажылдап чоруур, күш-ажылдың хоочуну, дээди мергезилдин чолаачызы. Ачавыстың юбилейин болгаш Шагаа байырлалын таварыштыр бүгүдөгө экини күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

- Алдан харлаан ачавыска
- Ажы-төлү, уйнуктары
- Аас-кежик, кадыкшылды
- Алгач-йөрээп күзедивис.
- Амыдырал чаякчызы
- Ачавыстың ынак эжи
- Ажы-төлдүң чөлөнгижи
- Аас-кежик дарганчызы
- АТБ-ниң чолаачызы
- Ажыл-иштиң кежээ, шевер
- Алызындан топтук, бөдүүн
- Ачавыска чоргаар чор бис.

Өг-бүлелиңден.

Вклады, доступные каждому

1
БАНК
СИБИРСКОЕ О.В.К.
ГРУППА РОСБАНК

Тувинский филиал банка "Сибирское ОВК" поздравляет своих клиентов и всех жителей республики с наступающим Новым годом — праздником ШАГАА и приглашает тех, кто еще не успел этого сделать, оформить перевод своих счетов и вкладов в АКБ "РОСБАНК".

Банк "Сибирское ОВК" (группа "РОСБАНКА") предлагает Вам широкий спектр банковских вкладов: "Сибирский срочный", "Пенсионер", "Целевой вклад на детей", "Пенсионный", "Универсальный", "РОСБАНК"-партнер, "РОСБАНК-партнер VIP", "6 месяцев — экспресс", в рублях, долларах США и евро, на разнообразные и удобные для Вас сроки.

Внимание! Банком проводится призовая акция по вкладу "Сибирский срочный" — 22 февраля вкладчики могут стать обладателями радиотелефона, кофеварки, элитного парфюмерного набора, кофейного сервиза или кухонного комбайна. Сделайте подарок для себя и близкому человеку — откройте в нашем банке вклад "Сибирский срочный" и выиграйте приз.

Спешите! В розыгрыше принимают участие только те вклады, которые открыты до 17 февраля 2005 года.

Лицензия Банка России № 1295. Свидетельство о включении банка в реестр банков — участников системы обязательного страхования вкладов № 405. Телефон для справок: 1-22-55.

(Солунуң дараазында номери февраль 12-де үнер).

е-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай.
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ЖЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** иитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9277. Чагыг 14.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүзээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркемитениниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинийн-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейин барып болур. Айтылган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.